

КАРИМОВА ФАРИДА

ЎЗБЕК АДАБИЁТШУНОСЛИГИНИНГ
МУҲИМ МАСАЛАЛАРИ
(Адабий алоқалар)
фанидан

ўқув-услубий қўлланма

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ КАФЕДРАСИ

ЎЗБЕК АДАБИЁТШУНОСЛИИГИНИНГ

МУХИМ МАСАЛАЛАРИ

(Адабий алоқалар)

фанидан

**ўқув-услубий
қўлланма**

НАМАНГАН - 2015

Ўкув-услубий кўлланма филология факультети ўзбек тили йўналиши 4-курс талабаларига мўлжалланган. Ундан ўзбек ва форс-тожик адабий алокалари тарихи, ўзбек адабиёти ривожига таъсир кўрсатган форс-тожик шоирлари ижоди хусусидаги маъruzалар ўрин олган.

Ўкув-услубий қўлланма НамДУ ўкув-услубий кенгашининг 2015 йил 12 марта бўлиб ўтган йигилишида 6-сонли баённома билан тасдиқланган ва нашрга тавсия этилган.

Түзүвчи: ф.ф.н., доц. Ф.Каримова

ф.ф.н., доц. Ф.Каримова

Мухаррир: ф.ф.н., доц. М.Сулаймонов

Ф.Ф.Н., доц. М.Сұлаймонов

Такризчилар: ф.ф.н., доц. З.Содиков
кат. ӽ.кит. Д.Тожибоева

Ф.Ф.Н., доц. З.Содиков

кат. ўқит. Д.Тожибоева

1-мавзу: Кириш. Курснинг максад ва вазифалари

Маърузанинг максади:

- талабаларга адабий алоқа ва ўзаро таъсир масаласи ҳакида маълумот бериш;
- ўзбек ва форс-тожик алоқалари ҳакида тушунча бериш;
- ўзбек адабиёти ривожида форс-тожик адабиётининг ўрни ҳакида мукаммал билим бериш.

Кутиладиган натижалар:

- талабалар адабий алоқа ва ўзаро таъсир масаласи ҳакида билимга эга бўладилар;
- ўзбек ва форс-тожик адабий алоқалари тарихи билан танишадилар;
- ўзбек адабиёти ривожида форс-тожик адабиётининг ўрни ҳакида маълумот оладилар.

Кўргазмали қуроллар:

Илмий-назарий адабиётлар, маърузалар матни, слайдлар

Режа:

1. Адабий алоқа ва ўзаро таъсир – адабиётлар ривожининг муҳим омили
2. Ўзбек ва форс-тожик адабий алоқаларига доир
3. Ўзбек адабиёти ривожида форс-тожик адабиётининг ўрни
4. Масалани ўрганишнинг назарий ва амалий аҳамияти

Таянч сўз ва иборалар:

адабий алоқалар
адабий таъсир
форс-тожик адабиёти

Бадий ижоднинг моҳияти унинг доимо ўзгариб туришини, ижтимоий тараккиёт билан боғлик тарзда ривожланиб боришини тақозо килади. Бу ижодкорнинг ўз миллий анъаналари доирасида қолиб кетмай, ўзга ҳалқлар бадий меросини ҳам чуқур ўзлаштириш заруриятини юзага келтиради. Чунки таникли адабиётшунос Г.И.Ломидзе таъкидлаганидек, «ҳар қандай ҳалқ бадий адабиёти бошқа ҳалқлар билан алоқа қилмасдан, инсоният тарихи яратган маданиятнинг энг яхши томонларини ўрганмасдан, ўзлаштирмасдан туриб, тор доирада, факат ўз қобигида ривожланиши мумкин эмас».

Дарҳақиқат жаҳон адабиёти тарихидан маълум бўлишича, ўз даврининг хамиша буюк даҳолари ўзга ҳалқлар адабиётининг кудратли таъсири остида, уларда илгари сурилган умуминсоний масалаларни ўз тафаккурларида «қайта ишлаб» миллий заминга мослаштира олишлари натижасидагина умумбашарий фикрларни кўтариб чиқа олганлар.

Адабий алоқа ўзаро таъсир – адабиётлар ўртасида доимо ривож топиб, тараккий қилиб борувчи жараёндир. Жаҳон ҳалқлари адабиёти тарихида бу жараёндан четда колган бадий сўз санъатини топиш кийин. Жумладан, қадимдан Ўрта Осиё сарзаминида ёнма-ён яшаб келаётган ўзбек ва форс-тожик ҳалқлари адабиёти ҳам бундан мустасно эмас.

Форс-тожик ва ўзбек ҳалқлари узок асарлар давомида ёнма-ён яшаганликлари учун улар ўртасида ижтимоий-сиёсий, иктиносий ва маданий муносабатларнинг илдизлари ҳам қадимийдир. Уларнинг тарихи, тақдири, босиб ўтган йўли, турмуш тарзи, кураш сахифалари, урф-одатлари диний эътиқодининг бири-бирига монандлиги ўша баҳамжихат хаёт сахифаларининг натижасидир. Буларнинг барчаси ўзбек ва тожик адабиётлари ўртасида асрлар давомида адабий алоқа ва таъсирнинг шаклланиши, тараккиёти учун замин ҳозирлади.

Ўзбек ва форс-тожик адабиётининг Фирдавсий, Низомий, Хусрав Дехлавий, Жомий, Атойи, Лутфий, Навоий, Бобур, Нодира, Увайсий, Муқимий, Фурқат каби вакиллари бир-бирларининг ижод бобидаги ютуклари

сирларини чукур ўрганган, ижодий ўзлаштирган ҳолда ўзига хос адабиёт намуналарини яраттганлар. Бу ҳол ҳар икки ҳалқ адабиёти ривожига катта хисса кўшганлиги табиийдир.

Ўзбек адабиётининг ривожида форс-тожик адабиётининг ўрни алохидадир. Биз буни Алишер Навоий мисолида якқол кўришимиз мумкин. Алишер Навоий устозлари – Фирдавсий, Низомий, Хусрав Дехлавий, Жомий сингари форс-тожик адабиётининг буюк сиймолари асарларини чукур ўрганди ва улар ижодини ўзига хос мактаб деб билди. Алишер Навоий даҳо санъаткор бўлиб етишган экан, бунда шубҳасиз, туркий тилдаги адабиётнинг кўп асрлик ижодий тажрибаси асосий манба бўлди. Шунингдек, улкан шоир ижодининг баркамоллигини форс-тожик адабиётининг таъсиридан ҳам ахтариш тўғри бўлади.

Навоий, Фирдавсий, Низомий, Дехлавий, Жомийлар билан ҳамсанавислик майдонида беллашиб, туркий тилда ўзига хос «Ҳамса» яратди. Шоир устозлар анъаналарини давом эттириб, уларга ижодий муносабатда бўлди.

Алишер Навоийнинг кўп асарларида, хусусан, «Ҳамса»нинг устозлар мадхи берилган саҳифаларида шоирнинг улар ижодига муносабати ёркин акс этган. Шунингдек, устозларнинг Навоий асарларини ўрганиш жараённада форс-тожик ижодига кай тарзда таъсир кўрсатганилиги ҳакида ҳам мухим холосалар чиқариш мумкин.

Умуман, ўзбек ва форс-тожик адабиёти ўртасидаги адабий алоқалар қадимдан то ҳозиргача давом этиб келмоқда. Бу адабий алоқалар ҳар икки ҳалқ адабиётининг ривожига самарали таъсир кўрсатиши табиий ҳолдир.

Назорат учун савол ва топшириклар:

1. Адабий алоқа ва ўзаро таъсир масаласи ҳакидаги мулоҳазаларингиз қандай?
2. Ўзбек адабиётининг ривожида форс-тожик адабиётининг ўрни ҳакида сўзланг.

3. Алишер Навоий ижодига форс-тожик адабиётининг таъсири ҳакида гапиринг.
4. Алишер Навоийнинг форс-тожик адабиётига таъсири ҳакида нималар биласиз?

2-мавзу: IX-XII асрларда форсий тилдаги адабиётнинг ривож топиши.

Рӯдакий

Маъruzанинг максади:

- талабаларга IX-XII асрлардаги ижтимоий ҳаёт ҳакида маълумот бериш;
- ўша давр адиблари ва уларнинг асарлари ҳакида тушунча бериш;
- Рӯдакий ҳаёти ва ижоди ҳакида билим бериш;
- Рӯдакий шеърларидағи фалсафий-ахлоқий карашлар ҳакида тушунча бериш;
- Форс-тожик адабиётининг шаклланишида Рӯдакийнинг ўринини белглаш.

Кутиладиган натижалар:

- талабалар IX-X асрларда форс тилида ижод килган адиблар ҳакида маълумот оладилар;
- Рӯдакий ижодининг форс-тожик адабиёти шаклланишидаги ўрни билан танишадилар;
- Рӯдакий ижодининг моҳияти ва мазмунини ўрганадилар;
- Рӯдакий шеърларини ўқиб, бадиий-эстетик тарбия оладилар.

Кўргазмали қуроллар:

Маърузалар матни, Рӯдакий шеърлари, слайдлар

Режа:

1. IX-X асларда форсий адабиётнинг шаклланиши ва унинг ўзига хос хусусиятлари
2. Форсий шеъриятнинг асосий шакллари
3. Рӯдакий – форс-тожик адабиётининг асосчиси
4. Шоир биографиясига доир маълумотлар
5. Адабий мероси
6. Шоир шеъриятининг жанрлар таркиби ва мавзу доираси

Таянч сўз ва иборалар:

Рӯдакий

Рӯдакий ғазаллари

Рӯдакийнинг фалсафий-аҳлоқий қарашлари

рубойи

тўртлик

форсий мероси

Форс-тожик классик адабиёти араб халифалигининг ҳукмронлигига қарши ҳалқ норозилиги асосида ва шу кураш жарабёнида IX-XI асрларда ёзма адабиёт бўлиб шаклланди ва тараккӣ топди.

Форс-тожик тилининг ажойиб гуллари бутун жаҳонни мафтун этганигининг боиси ҳалқ сабаб, унинг чукур илдизлари ҳалқ оғзаки адабиётидан озиқланиб, ҳалқ ғоялари билан сугорилганлигидадир. Бу асарлар чет эл босқинчиларига қарши тил ва дин соҳасидаги руҳий зўравонликка қарши кўтарилган бутун ҳалқ ҳаракатининг руҳи билан озиқланган эдилар. Шунинг учун ҳам бу адабиётнинг гуллаб-яшнаши Ўрта Осиё ва Эрон ҳалқлари араб халифалиги ҳукмронлигидан чикиб, ўз мустакилликларини кўлга киритган ва ўзларининг марказлашган феодал давлатларини вужудга келтирган даврга тўғри келади.

Бу даврда форсий тилдаги адабиётга асос солған Абу Шукур Балхий, Ибни Восиф Сағзий, Шахид Балхий, Абулмуаяд Балхий, Ҳаким Ҳаббоз Нишопурий, Кисои Марвазий, Абу Мансур Дақиқий каби шоирлар яшаб ижод қилди. Улар ижодидаги ёргулкунинг коронғилик билан кураши, ҳакнинг ноҳақ устидан ғалабаси мотивлари чуқур гуманизм туйғулари ҳаётга чорловчи романтика, оддий инсон юраги нозик пардаларини черта олган лирика неча асарлардан бери кишилар қалбини мафтун этиб келмокда.

Бу адабиётни тараққий эттиришда факат ҳозирги тожиклар ва зронликларнинг аждодларигина эмас, ўзбеклар, озарбайжонларнинг отабоболари ҳам, шунингдек, Шимолий-Ғарбий Ҳиндистонда яшаб ижод этган шоирларнинг ҳам хиссаси катта.

Дарҳақиқат, ўзлари туркий халқлардан чикқан бўлсалар-да, асарларини форсий тилда ёзган Афзалиддин Ҳоконий, Низомий Ганжавий, Амир Ҳусрав Дехлавий, Навоий Фоний, Мирзо Абулқодир Бедил, Зебиннисо ва бошқа кўп шоирларнинг асарлари киши дилига ҳузур баҳш этади.

Мазкур номлар форсий тилдаги шеърият даҳолари Абу Абдулло Рӯдакий, Абулқосим Фирдавсий, Умар Хайём, Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий ва бошқаларнинг асарлари жаҳон адабиёти классиклари сирасидан мустаҳкам жой олди.

Бу даврда наср ҳам аста-секин ривожланған бошлайди. Илмий китоблар, масалан, Ибн Синонинг «Донишнома»си, бадиий китоблар ва арабчадан таржималар пайдо бўлди;

Наср содда ва равон тилда ёзилади, у сунъийликдан узок, жумлалар киска, шеъру иборалар, мақол ва маталлар деярли ишлатилмайди.

Бу даврда Абу Шукур Балхий, Шахид Балхий, Ҳаким Ҳаббоз Нишопурий, Кисои Марвазий, Абу Мансур Дақиқий каби шоирлар янги форсий тилдаги адабиётга асос сола бошладилар. Уларга Рӯдакий пешволик қилди.

Бу даврда араб тилининг икки асрлик хукмронлиги бархам топа бошлаган бўлса-да, аммо жуда кўп шоир ва ёзувчилар уни яхши билган икки

тилли адиблар эдилар. Араб тили хали узок вакт иккинчи адабий тил бўлиб хизмат килиб келди. Шунинг учун ҳам форсий адабиёт классик жанрларининг шаклланишида араб адабиётининг таъсири кучли бўлди.

Шеъриятнинг асосий шакллари:

Эндиғина туғилиб, шаклланиб келаётган форсий ёзма адабиёт шаклларига араб адабиётининг таъсири асосан қуидагиларда кўринади:

1. Поэзия арунда майдонга кела бошлади. Унда араб арузининг барча руни ва баҳрлари истифода этилмаса-да, аруз коидалари асосида ёзилган янги вазнлар ва баҳрлар қўшилиб, форсий аруз ишлаб чиқилди.

2. Шеър бирлиги сифатида икки мисрадан иборат байт қабул қилинди.

3. Асоси равий хисобланган кофия назарияси (таълимоти) қабул қилинди.

4. Араб шеъриятида кенг тарқалган ва бу вактда етарли ривож топган мадҳ-қасида жанри форсий шеърият заминида ҳам яхши ривожлана бошлади ва феодал сарой адабиётининг асосий жанрига айланди. Унинг акси хажв ва бошқа шакллари тараққий этди. Қасиданинг насиб, гуризгоҳ, мадҳ, талабдан иборат классик тузилиши ҳамда а-а, б-а, в-а тарзидаги тушадиган кофияланиш усули ҳам сакланиб қолди.

5. Ғазал жанри ҳали ўз камолотига етмаган бўлса-да, яхши шакллана бошлади. Халқ қўшикларидан ёзма адабиётга кириб келган бу шакл, аввало қасидаларнинг насиб қисмида, кейинчалик алоҳида шаклда ривожланди.

6. Халқдан кириб келган рубойи шакли алоҳида жанр даражасига кўтарилиди. Маълумотларга кўра, ўзининг минг йиллик тарихида рубойи халқ тароналари илиа уйғун ривожланди.

7. Қитъа, фард каби кичик шакллар ва шунингдек, муаммо каби кўпроқ шаклбозликка мойил турдаги шеърлар ҳам майдонга кела бошлади.

8. Маснавий шакли эпик, дидактик ва романтик ва бошка турдаги поэмаларга доимий шакл бўлиб ривожланди.

9. Мусаммат каби баъзи қадим эрон шеъриятига мос шакллар ривож топди.

10. Араб адабиёти таъсирида наср уч хил шаклни ўзига қабул қилди: орий-ялангоч (яъни ҳеч қандай санъат маъносида), мурассаж-саъж санъатига эга (яъни қофияли наср), муражказ – (вазнга эга) вазнли наср.

Рӯдакий ва унинг замондошлари ижодида мазкур шеър шаклларининг барчасидан намуналар топиш мумкин.

Юкоридагилардан келиб чиккан ҳолда X аср адабиётининг асосий хусусиятларини белгилаш мумкин:

- насрдан кўра назм кўпроқ ва равонроқ тарақкий қиласи;

- ёзувчиларга нисбатан шоирлар кўпчиликни ташкил этадилар;

- шоирларнинг ижоди кенг, сифати баланд ва яратилган шеърларнинг миқдори кўп. Масалан, Рӯдакий ижоди 1300000 ёки 1000000 мисра, Фирдавсий ижоди 50 – 60 минг байт;

- адабий услубда соддалик ва равонлик хукмронлик қиласи;

- бу давр араб тили хукмронлигидан қутулиш даври бўлганлиги учун бўлса керак, араб сўзлари жуда кам ишлатилади;

- бадиий воситалар орасида содда жумлалар, табиий ташбеҳлар, ҳаётий тавсиф, сифатлашлар кўпроқ учрайди.

- шоирлар ижодида панду-хикматлар, илм-маърифатга тарғиб қилиш асосий мавзулардан бирига айланди;

- ахлокий мавзуларда достонлар ёзилди Рӯдакийнинг «Калила ва Димна»си, Абу Шукур Балхийнинг «Офариннома»си.

Рӯдакий форс-тоҷик шеъриятининг шаклланишида улкан роль ўйнаган лирик ва эпик шоирдир. Уни ҳақли равишда шу адабиётининг Одам Атоси деб аташади. Зоро, унинг ижодиётида форс-тоҷик адабиётининг шаклланиши ва мавзу жихатидан ўз йўлини белгилаб олганлиги яққол кўринади. Унинг шеърлари юксак маҳорати билангина эмас, зулм ва истибдод авжига минган замонада, ўрта асрчилик зулматида яраклаган бир нур сифатида ажralиб туради, уларда юксак одамийлик, сўз санъати, халқона соддалик, дохиёна тафаккур, туйғулар тозалиги бутун таровати билан кишини мафтун қиласи.

Абу Абдуллоҳ Жаъфар Рӯдакий таҳминан хижрий 243 (860) йил-да Самарқанд яқинидаги Панжрудак қишлоғида, деҳқон оиласида туғилди. Бу даврда Мовароуннаҳр Эрон, Ҳиндистон, Хитой, Миср ва Сурия билан савдо ва маданий алоқаларни яхши йўлга қўйган эди.

Х асрда Бухоро, Самарқанд, Урганч, Марв, Нишопур, Балх, Зарафшон водийсининг юқори кисми хунармандчилик, савдо ва маданий марказларга айланган эди. Айниқса, Бухоро шаҳри IX-X асрлардаёқ Шарқнинг энг йирик маданий марказларидан бири бўлган.

Рӯдакий ёшлигиданок шеъриятга ихлос қўйди, ўз замонасилинг машхур чолғучиси Абул Аббос Бахтиёр қўлида мусикадан маълумот олди. Дастлабки маълумотни ўз қишлоғида олган Рӯдакий ўкиш учун Самарқандга борди. У ерда чукур билим олиб, тез орада адабиёт ва санъат соҳасида ҳам донг чиқаришга муваффақ бўлди.

Бухоро ҳукмдори Наср II ибн Аҳмад Сомоний (914-943 йилларда ҳукмронлик қилган) даврида Рӯдакийнинг шоирлик шуҳрати Бухоро ва умуман, Шарқка кенг тарқалди. Рӯдакий асарларига эътибор берилса, унинг астрономия ва қадимги юнон фалсафасини ҳам яхши тушунганилигини кўриш мумкин.

Сомонийлар давлатининг кўзга кўринган давлат арбоби, Наср II ибн Аҳмаднинг яқин дўсти Абуғазл Бальамий Рӯдакий ҳақида «У факат машхур шоир булибгина қолмай, балки ўз даврининг етук олими ҳам эди», деб баҳо берган.

Наср II ибн Аҳмад Сомоний Рӯдакийни ўз саройига таклиф этгандан сўнг, шоир ҳаётининг кўп кисми Бухорода ўтди. Унинг кўзи ожиз бўлган. Қадимги манбаларда, унинг онадан кўр тугилганлиги ҳақида нақллар бор. Баъзи олимларнинг фикрича, у саройдан қувилиши олдидан кўзига мил тортиб кўр қилинган. Рӯдакий кариган чоғида қувғинга учраган, ўз қишлоғига кайтиб, факирликда умр кечирган. У 941 йилда оламдан кўз юмди ва ўз ватанида дағи этилди. Бу жой халқнинг зиёратгоҳига айланди.

Рӯдакийнинг адабий меросидан бизгача минг байт етиб келган (2 касида, 50 рубойй, шेърлар, достон ва бошқалар). Аммо XII аср шоири Рашид Самарқандийнинг таъкидлашича, биронта шоир Рӯдакий сингари кўп асар ёзган эмас. Баъзи олимларнинг фикрича, Рӯдакий бир миллион уч юз минг мисра шеър ёзган. Мухаммад Авфийнинг хабар беришича, Рӯдакий юзта тўплам (дафтар) ёзган.

Ас-Сомонийнинг «Китоб ул-ансаб» асарида келтирилишича, «Рӯдакийнинг шеърлар тўплами Ажам (араблар яшамайдиган) мамлакатларда машхур. Айтишларича, Рӯдакий биринчи бўлиб форс тилида шеър ёзган шоирлардандин», дейилган. Шунинг учун ҳам Наср II ибн Аҳмад Сомоний, унинг вазирлари ва ҳарбий бошликлари унга кимматбаҳо совғалар берар эдилар. Шу туфайли Рӯдакий катта бойликка эга бўлган. Аммо у бутун диккат-эътиборини шеъриятга ва фанга қаратган. Рӯдакий шеърият вазифасини кишилар калбига таъсир этиш, «сангу-сандон юракларни мум каби юмшатиш» деб билди. Унинг асарларида халқчил ғоялар кучли. Қадимги манбаларда Рӯдакийнинг «Офтоб даврони», «Ароис ан-нафоис» («Нафис куртаклар») ва «Синбоднома» достонлари бўлганлиги ҳакида маълумотлар учрайди.

Рӯдакийнинг касидаларидан «Модари ман», «Дар васфи Бухоро» ва «Шикоят аз пири» («Қарилликдан шикоят») бизгача етиб келган. Рӯдакийнинг ижодида X асрнинг ижтимоий ҳаёти ўз аксини топган. Унинг ҳамма асарларида халқнинг орзу-умидлари, манфаатлари ифода килинган.

Рӯдакийнинг ахлоққа оид асарларида акл-идрок, хулқ-атвор ва билим асосий ўринни эгаллаган. Мутафаккир билимни ҳамма бойликлардан устун кўяди. Унинг айрим насиҳатлари инсоннинг кандай ҳолатда баҳтли бўлиш шароитларини аниқлашга ёрдам беради. Рӯдакийнинг фикрича, инсоннинг тұла баҳтга эга бўлиши учун тўрт нарса керак: соғлиқ, яхши одоб, яхши ном ва акл. У инсонларни воқеаларнинг ички моҳиятидан унинг ташки томонини ажратади. У яхшилик, сахийлик ва улуғворликни тарғиб киласади.

Рӯдакийнинг табиат гўзалликларини ифода этган асарлари жуда жозибалидир. Унинг асарларида Ватанга, халқка муҳаббат мавзуларигина

ёритилмай, кенг фалсафий фикрлар ҳам баён этилган. Масалан, «Кариликдан шикоят» асарыда моддалар бир шаклдан иккинчи шаклга ўтишини ҳамда йўқ бўлиб кетмаслигини таъкидлайди.

Буюк мутафаккир кишилар ўргасидаги дўстлик ва ўзаро ҳамкорлик кишилик жамияти учун муҳим ахамиятга эга эканлигини бир неча бор таъкидлаб ўтган. Унинг фикрича, хақиқий дўстлик учун кишиларни, ҳатто турли динда бўлишлари ҳам халақит бера олмайди. Унинг куйидаги сатрлари дикқатга сазовордир:

**Жаҳоннинг шодлиги йигилса бутун,
Дўстлар дийдоридан бўлолмас устун.**

Рўдакий ҳаётнинг ўзини биринчи устод хисоблайди ва ундан таълим олишга ундейди:

**Ҳар киши олмаса ҳаётдан таълим,
Унга ўргатолмас ҳеч бир муаллим.**

Рўдакий асарларида инсон аклу заковатига ишонч кучли. Асарларининг тили, бадиий ифода воситалари содда ва тушунарли килиб ёзилган. У биринчи бўлиб, X асрдаёқ форс мумтоз адабиётига асос согланлиги учун кўпгина Эрон олимлари, жумладан, профессор Сайид Нафисий форс шеъриягининг ватанини Мовароуннаҳр, деб хисоблайди.

Табиатни, ватанини васф қилиш, ахлоқий панду насиҳатлар билан асарни безаш кейинги мутафаккирларга Рўдакийдан колган анъана эди. Жумладан, буюк шоир вафотидан кейин яна 50 йил яшаган машхур тарихчи Абулфазл Байҳакий (995—1077) унинг ғояларини ўз тарихий асарларида давом эттирди.

Назорат учун савол ва топшириклар:

1. IX-XII асрларда форс-тожик адабиётида кандай буюк шоирлар етишиб чиқди?
2. Улар ўз асарларида кандай инсоний ғояларни илгари сурдилар?
3. Рӯдакий ҳаёти ва ижоди ҳакида сўзланг.
4. Рӯдакийнинг адабий мероси ҳакида маълумот беринг.
5. Рӯдакий шеърларининг тарбиявий аҳамияти нимада?

З-мавзу: Абулқосим Фирдавсий ва шохноманавислик

Маърузанинг мақсади:

- талабаларга Сомонийлар давридаги ижтимоий ҳаёт ҳакида тушунча бериш;
- ўша даврдаги адиблар ва уларнинг ҳаёти ҳакида билим бериш;
- Абулқосим Фирдавсий ҳаёти ва ижоди ҳакида билим бериш;
- «Шохнома» асари, унинг таркибий кисмлари, ғоявий мазмуни ҳакида тушунча бериш;
- Шарқ адабиётидаги шохноманавислик тарихи ҳакида талабаларга маълумот бериш.

Кутиладиган натижалар:

- талабалар Сомонийлар давридаги адиблар ҳакида тушунча хосил киладилар;
- Абулқосим Фирдавсий ҳаёти ҳакида талабалар етарлича маълумотга эга бўладилар;
- Абулқосим Фирдавсий ижодининг моҳияти ва мазмунини ўрганадилар;
- шоирнинг «Шохнома» асарини ўқиб, ундан юксак бадиий эстетик тарбия оладилар.

Кўргазмали куроллар:

Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асари, маъruzалар матни, слайдлар

Режа:

1. Фирдавсийнинг хаёти ва фаолияти.
2. Шоҳноманавислик тарихи.
3. Фирдавсий «Шоҳнома»си ва унинг яратилиши.
4. Асарнинг ғоявий-бадиий хусусиятлари.
5. «Шоҳнома»нинг кейинги давр адабиётига таъсири.

Таянч сўз ва иборалар:

Сомонийлар даври.

Абулқосим Фирдавсий

«Шоҳнома»

шоҳноманавислик

ривоят

Фирдавсий 934-940 йилларда Тус шаҳри атрофидаги Бож кишлогида камбагаллашиб қолган заминдор оиласида туғилади. Шоир ҳакида кўп асарлар ёзилган, лекин унинг хаёти ҳакида муфассалроқ маълумотлар кам.

Низомий Арузий Самарқандийнинг «Мақола» асарида, «Қомусул аълам» номли китобда Фирдавсий ҳакида берилган маълумотлар турли афсоналардан нарига ўтмайди. Фирдавсий ҳакида энг кўп таркалган афсоналардан бирида гўё Маҳмуд Фазнавий «Ажам тарихи»ни ёзишни сарой шоирларига, хусусан, Унсурийга топширади. Унсурий бу ишнинг уддасидан чиқа олмайди.

Фирдавсий ўз кишлогидаги ариқнинг бузилиб кетганлигини кўриб, уни тузатиш учун маблаг топа олмайди. Уларнинг устига амалдорларнинг адолатсиз соликлари кўпаяди. Булардан арз қилиш учун Фазна шаҳрига

боради ва шоирлар боғига кириб қолади. Боғда сарой шоирларидан Унсурий, Фаррухий ва Аскодийлар сұхбат қилиб ўтиришган зәилар. У оддий дәхқон кийимидағи кишини күриб: «Бизнинг сұхбатимизга факат шоирлар қүшила олади, сени ҳам синаб құрамиз», - дейди. Фирдавсий рози бўлади. Унсурий форс тилида камёб қофиялардан бирида мушоира бошлайди. Фирдавсий тўрт мисра шеър айтади.

*Чун орази ту моҳ набошаద равшан
Монанди рухат гул набвад дар гулшан
Мужгонат ҳами гўзал кунад аз жавшан
Монанда сипоҳи Гив дар жангги Пашан.*

Мазмуни:

*Ой ҳам жамолингдек бўлолмас равшан
Юзинг руҳидек гул тополмас гулшан
Мужгон ўқингда тешилур жавшан
Гив найзасидек ул кунки жанг қилди Пашан*

Гив Гударз номли шохнинг ўғли бўлиб, Пашан Афросиёбнинг ўғли эди. Афсоналарга кўра, Пашан билан бўладиган жангда Гивнинг найзаси Пашан совутини тешиб ўтади.

Шу биргина мисра ҳам Фирдавсий бадий маҳоратининг юксаклигини, форс-тожик мифологиясини яхши билғанлигини кўрсатади.

Унсурий унга «Шохнома» ёзишни таклиф килади. Фирдавсий рози бўлади. Маҳмуд Фазнавий ҳар бир мисрасига олтин динор ваъда килади. Фирдавсий олтиналарни олиб кишлоғидаги ариқни тузатишга сарф қилмоқчи бўлади. Фирдавсий «Шохнома» ни ёзиб тугатгач, саройга олиб келади. Сарой шоирлари Фирдавсийга ҳасад кўзи билан караб, Маҳмуд Фазнавийга «Шохнома» ни ёмонлаб кўрсатишади. Маҳмуд Фазнавий ҳар бир мисрасига

олтин эмас, кумуш танга беради. Махмуд Фазнавий берган кумуш тангаларни Фирдавсий уч кисмга бўлиб, бирини хаммом ходимига беради, иккинчисини ўтичига, уччинчисини пулни олиб келган мулоэмиларга бўлиб беради. Бу Махмуд Фазнавий шаънига ҳақорат эди. Бундан ташқари Фирдавсий Махмуд Фазнавий хақида ҳажвия ёзади. Шунинг учун ҳам Фирдавсий узок юртларда қочиб юришга мажбур бўлади.

Яна бир ривоятда айтилишича, Махмуд Фазнавий Ҳиндистонни талаб, ўлжалар билан кайтаётганда, йўлда унга бир қатъа каршилик кўрсатади. Махмуд Фазнавий қатъа хонига мактуб юбориб, тинчлик билан қатъани топширишга чакиради. Махмуд Фазнавий хондан жавоб кутар экан, вазирдан сўрайди.

- Нима жавоб бўлар экан?

Вазир куйидаги байтни ўқиди:

Бўлмаса раъйимга лойиқ жавоб

Мену гурзию майдон Афросиёб

Шоҳ;

Бу кимнинг шеъри? Кишида ботирлик ва жасорат уйғотади.

Бечора Абулқосим Фирдавсийники - жавоб берди вазир.

Шунда Махмуд Фазнавий шоирга нисбатан адолатсизлик қилганини тушуниб, унга аввалги ваъда қилган маблагини юборади. Тус шахрининг биринчи дарвозасидан Махмуд Фазнавий юборган карvon кириб келади. Иккинчи дарвозадан эса шоирнинг тобутини олиб чиқадилар. Баъзи ривоятларга кўра, Фирдавсийнинг қизи бойликни олмай қайтариб юборади. Баъзи ривоятларда эса бойликни қабул килиб, бир кўприк ва карвонсарой курдиради.

«Шоҳнома» нинг ўзидаги лирик чекинишлардан аник маълумотлар олиш мумкин. Фирдавсий кўп йил ҳарбий хизматда бўлган, аммо у

тиришқоклиги ва илм-фанга бўлган қайнок муносабати туфайли ўз замонасида ривож топган илмларнинг ҳаммасидан мукаммал хабардор бўлган. Бундан ташқари, у араб ва паҳлавий тилларини яхши ўрганган. Ёшлигидан халқ афсоналар ва ривоятларни тўплаган.

Фирдавсийнинг ёшлик даври Сомонийлар давлатининг равнақ топиб бораётган даврига тўғри келади. Сомонийлар арабларга қарши қурашда қадимий Эрон тарихидан гоявий қурол сифатида фойдаланаар эди. Шу мақсадда улар шоҳларнинг китоби, яъни «Шоҳнома» яратишга харакат қилганлар. Абу Муайяд Балхий, Абу Али Мухаммад, Аббос Марвазийлар ҳам «Шоҳнома» яратишган, лекин улар етиб келмаган. Фирдавсий 35-36 ёшларга кирган пайтда ўз даврининг талантли шоирларидан Абу Мансур Дақикий «Шоҳнома» яратишга киришади. Лекин минг байтини ёзиб бўлганда, кули томонидан ўлдирилади. Фирдавсий Дақикийнинг ишини давом эттиришга бел боғлайди.

Тарихий хужжатларга қараганда, Дақикий ўз «Шоҳнома» сини Маҳмуд Ғазнавий таҳтга ўтирмасдан 20-25 йил илгари ёза бошлаган эди. Фирдавсий Дақикийнинг ўз «Шоҳнома» сини ёзишга киришганлиги, унинг бевакт вафоти ҳакида маълумот берган. Сўнг бу ишни ўз зиммасига олишини ўйлаб юрганда, яқин дўстларидан бири паҳлавий тилида бир китоб вайда қилиб, бу ишга киришишга даъват этади. У «Шоҳнома» ни 35 йилда ёзиб тугатади. 20 йил кимга тортиқ қилишни билмайди. Чунки ўзаро урушлар, таҳт талашишлар кучайган эди. Шоир асарини Маҳмуд Ғазнавийга бағишлов ёзиб тақдим қиласди. Лекин унинг асари муносиб тақдирланмайди. «Шоҳнома» нинг асосий гояси она - Ватанни жондан севиш, чет эл боскинчилариға қарши қурашмок учун мамалакат ичидаги бирлик ва яқдилликни тарғиб килишдан иборатдир. Асар олтмиш мингга яқин байтдан иборат бўлиб, у жуда катта афсонавий ва тарихий хужжатларни камраб олган. Унда эллик подшоликдан иборат тўрт сулоланинг деярли тўрт минг йиллик тарихи мантиқ ва тартиб билан битилган берилган. Достонни муқаддимадан сўнг, асосан, уч қисмга бўлиш мумкин.

I. Афсонавий қисм

II. Қаҳрамонлик эпоси

III. Тарихий бўлим

Асар қадим замонлардан то араблар келгунигача бўлган бутун Эрон тарихини ўз ичига олади.

Афсонавий қисмда шоир тожик ва эрон халки ўртасида яшаб келаётган афсоналарни жамлаб, Қаюмарс, Хушанг, Жамшид, Кова образларини яратади.

Темирчи Кова яшаган даврда золим ва қонхўр шоҳ Захҳок шоҳ бўлган. Уни ўзига бўйсиндириб олган Иблис одамзот тухумини қуритишга қасд килади. Захҳокнинг икки елкасидан ўсиб чиқкан илон ҳар куни икки кишининг мия қатиги билан озикланар эди.

Аввал мамлакатдаги ёшлиар, жумладан, Кованинг 16 ёшли ўғли ҳалок бўлади. Сабркосаси тўлган ҳалқ Кова бошчилигида Захҳокни таҳтдан ағдаради.

Ҳозирги Эрон адабиётида «Захҳок» мустамлакачиларининг лакаби бўлиб қолган. Кова образи ҳалқ вакилларининг умумлашма образи сифатида берилган.

Шоҳноманинг иккинчи асосий қисми қаҳрамонлик эпосидан иборат бўлиб, бунда бош қаҳрамон Рустам образидир. Бундаги достонлардан бири «Рустам ва Сухроб»dir.

Рустам Турон чўлларида ов килиб, овқатланиб, ухлаб қолади. Оти Раҳшнинг йўқлигини кўриб, Саманган шаҳрига кириб келади. Шаҳар хони уни яхши кутиб олади. Унинг отини кидиришни одамларга буюради. Шоҳнинг кизи Тахмина Рустамга муҳаббат изхор килади. Рустам никоҳ ўқитиб, кизга уйланади. Эрон пахлавони Рустам ўз юргига кайтаётиб, Тахминанинг қўлига бир гавҳар бериб, фарзандимиз агар киз бола бўлса сочига, ўғил бола бўлса қўлига такиб кўй, дейди. Тахмина ўғил кўради. Ўғлига Сухроб деб исм кўяди. Сухроб 10 ёшида пахлавон бўлиб етишади. Онасидан отасининг кимлигини сўрайди. Отаси Рустам эканлигини билиб,

Турон аскарларини тўплаб, Эронга юриш килади. Жангда Рустам Сухробни каттиқ яралайди. Ўғли эканлигини билган Рустам афсус қилади. Сухроб ҳалок бўлади.

Шохноманинг учинчи кисми тарихий кисм бўлиб, бунда Зардуштнинг оташпастлик динининг жорий қилинишидан бошлаб Ўрта Осиё ва Эрон территориясида араблар босиб келгунча бўлган воқеалар ҳайрон коларли даражада тарихий аниклик билан тасвирлаб берилади.

Бу бўлимда Сомонийлар даврига тааллукли кўп воқеалар аник таърифлаб берилади. Яна бу бўлимда шахмат ҳакида икки ривоят келтирилади.

1. Шахматни Эрон олимлари Эрон шоҳи Ануширвонга юборади. Бу ўйиннинг қоидасини ўйлаб топиши зарур эди. Унинг доно вазири Бузуржмехр ўйин қоидасини топади. Сўнг хиндуларга нарда ўйинини юборгандарида, улар бунинг сирини ечолмайдилар.

2. Иккинчи ривоятга кўра, икки шахзода Гив билан Талҳанд таҳт талашиб жанг қиладилар. Ҳолдан тойган Талҳанд ташнилиқдан ва мажколсизликдан ҳалок бўлади. Гив онасининг олдидаги ўзини оклаш ва акасининг қонини тўқмаганлигини исботлаш учун олимларга жанг майдонини тасвирлаб, ўйин ихтиро қилишни буюради. Улар шахматни ихтиро қиладилар.

Фирдавсий Тусда вафот этади. Унинг жасадини рухонийлар мозорга кўйдирмайдилар. Уни отасидан қолган боғнинг бир четига дағн этадилар.

Улуғ адабиётшунос рус олими Н.Г. Чернишевский «Шохнома»га юксак баҳо берган эди: «Фирдавсийнинг ажойиб ижоди «Шохнома» халқ кўшиклари йигиндиси ва уларни қайтадан ишлашдир. Унда шундай гўзал ифодалар борки, ундай гўзал лавҳалар «Илиада» ва «Одиссея»да ҳам топилмайди».

Чернишевский «Шохнома»ни «Илиада» ва «Одиссея»дан устун қўяди ва бунинг сабаби унинг том маънодаги халқчиллигидандир, деб кўрсатади.

Фирдавсийнинг «Шохнома» си кейинги давр Шарқ адабиётига катта таъсир кўрсатган асаддир.

Назорат учун савол ва топшириклар:

1. Сомонийлар даври адабиёти ҳакида маълумот беринг.
2. Сомонийлар даври адабиётида Абулқосим Фирдавсийнинг ўрни қандай?
3. Абулқосим Фирдавсий ҳаёти ва ижоди ҳакида нималарни биласиз?
4. «Шохнома» асари ва унинг таркибий қисмлари ҳакида маълумот беринг.
5. «Шохнома» таркибидаги энг катта ривоятлар кайсилар?

4-мавзу: XI-XII асрлар форс-тожик адабиёти.

Носир Хусрав, Умар Хайём

Маъruzанинг максади:

- талабаларга Носир Хусрав ҳаёти ва ижоди ҳакида тушунча бериш;
- талабаларга Умар Хайём ҳаёти ва ижоди ҳакида тушунча бериш;
- талабаларнинг Носир Хусрав асарлари ҳакидаги тасаввурларини кенгайтириш;
- Умар Хайём рубоийларини изчил ўрганиш;
- талабаларга Носир Хусрав ва Умар Хайёнинг форс-тожик адабиёти ривожидаги ўрни ҳакида билим бериш.

Кутиладиган натижалар:

- талабалар Носир Хусрав ва Умар Хайём ҳаёти ва фаолияти ҳакида маълумот оладилар;
- Носир Хусрав ва Умар Хайём асарлари ҳакида билимга эга бўладилар;
- форс-тожик шоирлари асарларини ўқиб улардан улкан эстетик тарбия оладилар.

Кўргазмали қуроллар:

Умар Хайём рубоийлари, , маърузалар матни

Режа:

1. XI-XII асрдаги форс-тожик адабиётининг ўзига хос хусусиятлари
2. Форс-тожик тилида ижод килган ижодкорлар
3. Носир Хусрав ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумотлар
4. Умар Хайёмнинг рубоий жанридаги ўрни

Таянч иборалар:

- «Саодатнома»
- «Рўшнайинома»
- «Зод-ул-мусофирин»
- «Жоме-ул-хикматайн»
- «Сафарнома»
- «Мушкилот-ул-хисоб»

Форс - тожик тилидаги адабиёт X-XII асрларда жуда катта муваффакиятларга эришди. Тожик, эрон ва Озарбайжон халкларининг Рӯдакий, Дақиқий, Фирдавсий, Робия Махастихоним, Асади Тусий, Фахриддин Гургоний, Носир Хусрав, Умар Хайём, Аъмиқ Бухорий, Рашидиддин Ватвот, Ҳоқоний Шервоний ва Низомий Ганжавий каби улкан сўз санъаткорлари етишди. Бу ёзувчилардан ҳар бирининг ўзига хос ҳаёт ва ижод йўли, бадиий услуби ва адабий хизматлари бор. Бироқ, шунга қарамай, гуманизм, халқпарварлик, маърифатпарварлик мотивлари, халқ оғзаки ижоди манбаларидан ижодий фойдаланиш, муштарак адабий тил ва бошқалар уларнинг ижодини бир-бирига жўр килади. Шунга қўра ҳам Бухоро, Самарканд, Термиз, Марв, Хоразм, Нишопур, Балх, Тус, Фазна, Ганжа ва Шервон каби жойларда яшаб ижод этган бу ёзувчилар бутун Яқин ва Ўрта

Шарқ мамлакатларида шұхрат қозониб, асарлари күп халқларға манзур бўлдилар.

X-XII асрдаги илгор адабиёт вакиллари ўз даврининг илгор қарашларини куйладилар ва ривожлантиридилар. Улар инсон ва унинг ҳақ-хукукларини химоя қилдилар, халкни хонавайрон килувчи ўзаро феодал урушларни кораладилар, йирик ва марказлашган давлатнинг афзаллигини тарғиб қилдилар, халклар дўстлигини куйладилар, хотин-қизларнинг хўрланиши ва камситилишига қарши чикдилар, инсоф ваadolатта асосланган жамият ҳаётини орзу қилдилар. Жаҳолат ва ризолатта қарши қурашиб, олижаноб инсоний фазилатларнинг, илм-маърифатнинг жарчиси бўлдилар. Бу ёзувчиларнинг асарларида халқ оғзаки ижоди материаллари қайта ишланди, халқ қаҳрамонларининг монументал образлари яратилди, бадиий сўз санъатининг янги-янги шакллари ишланди ва такомллаштирилди, адабий тил тараққий эттирилди. Кулни севгани учун акаси томонидан ҳаммомга камаб ўлдирилган, лекин ўлеми олдидан ҳам севгилисини унутмай бармоқ қони билан ҳаммом деворига шеърлар битган Робиа (Х аср) ва бошқа шоиралар асарларида феодал мухитга қарши исёнкор овозлари янгради.

Робиа ижодини ўрганиш шундан гувохлик берадики, сомонийлар даврида хотин-қизлардан ҳам форсий тилда ижод шоиралар етишиб чиккан, аммо кўпларининг номини билмаймиз, асарлари бизгача етиб келмаган.

Носир Хусрав. Буюк тожик шоири ва мутафаккири Носир Хусрав 1004 йилда Кабодиёнда мулкдор оиласида туғилди. Дастраси маълумотини Қабодиёнда олди, Балхда ўқишини давом эттириб, адабиёт, тарих, фалсафа ва бошқа илмлар билан шуғулланди. Балхда, кейин эса Марвда девон амалдори бўлиб хизмат қилди. Олик-солиқ ишлари билан шуғулланган Носир Хусрав меҳнаткаш табақаларнинг оғир аҳволи билан яқиндан танишиб, уларга ачинди, салжукий хукмдорларни танқид килиб шеърлар ёзди,adolat ва ҳақиқат излади. Дастраси Ҳиндистон ва бошқа мамлакатларга киска муддатта сафар килган Носир Хусрав 1045 йилда катта сафарга жўнайди, 7 йил давомида Сурия, Фаластин, Миср, Хижоз ва бошқа

мамлакатларда бўлади. Бу сафарига қадар ҳам қисман исмоилийлар харакатига мойил бўлган Носир Хусрав сафардан кейин бу харакатнинг фаол тарғиботчисига айланди. Носир Хусрав исмоилийлар ҳаракатининг туб моҳиятини етарли даражада тушунолмади, унинг кўпроқ расман давом этиб келаётган радикал томонларига (мехнаткаш халқка берган ваъдаларига) ортиқча баҳо берди. Бу унинг дунёкараши ва фаолиятидаги зиддиятларни ниҳоятда чукурлаштириб юборди. Балх, Мозандарон, Нишопур, Сейистон, Хутталён (Хатлон) ва бошқа жойларда исмоилийлар ҳаракатини тарғиб килган Носир Хусрав хукмрон доиранинг қаттиқ таъкибига йўликди. У умрининг сўнгги 15-20 йилини бирмунча осойиштароқ бўлган Тоғли Бадаҳшонда - Юмгонда ўтказиб, ижодий иш билан шуғулланди. У 481 (1088-80) йилда ўша ерда вафот этди.

Носир Хусравнинг ижодий мероси унинг ҳаёти ва фаолияти каби жуда мураккабdir. Носир Хусрав бир катор бадиий, илмий, фалсафий, ахлокий-таълимиy ва диний асарларнинг муаллифидir. У форс-тоjик ва араб тилиларида икки девон яратган. Бирок унинг араб тилидаги девони сакланиб қолмаган (ёки бизга номаълум бўлиб келмоқда). Форс-тоjик тилидаги девони фалсафий қасида, ғазал, китъа, рубоий ва бошқа жанрлардаги шеърлардан иборат бўлиб, унда шоир ишкий-интим кечинмаларни тасвирлаш билан бирга, кўпроқ фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлокий-таълимиy масалаларга эътибор берди. У «Саодатнома» ва «Рўшнойинома» («Маърифат китоби») асарларида бу масалаларни янада ривожлантириди.

«Саодатнома» 30 бобдан иборат бўлиб, бу боблар турли ижтимоий табакаларнинг таснифи ва таърифига, ахлок-одоб масалаларига бағишланган. Шоир меҳнаткаш табакаларни улуғлайди, уларга жамиятнинг моддий бойликларини яратувчи кишилар деб карайди ва уларнинг маънавий фазилатларини мақтайди. У айникса дехконларга, косиб-хунармандларга юкори баҳо беради. Золим подшо ва амалдорларни, товламачи ва судхўр зодагонларни эса шоир шафқатсиз танқид килади, уларни зуравонлик, мутакаббирлик, адолатсизлик, фирибгарлик ва мунофиқликда айблаб, илон-

чаёнлар, девлар деб атайди. «Саодатнома» муаллифи кишиларни яхши хислатларни эгаллашга, ёмонлардан ва ёмонликдан хазар килишга чакиради, ажойиб хикматли сўзлар яратади.

32 бобдан ташкил топган «Рўшнойинома» ўз мавзу доираси ва гоявийбадиий хусусиятлари билан «Саодатнома»га жуда ўхшаш бўлиб, шоир бу асарида кўпроқ ахлокий-таълимий ва фалсафий масалалар устида муроҳаза юритади. У дунёни бир дарахтга, инсонни унинг мевасига ўхшатиб, бу мева илм-билим ва яхши хулқ-одоб билан кўркам ва лаззатли бўлади, дейди. Носир Хусрав сўз санъатининг поклиги ва халоллигини ҳимоя килиб, маддоҳ сарой шоирларига қарши қаттиқ кураш олиб боради. Унинг «Дар мазаммати шуаро» («Шоирлар мазамматида») шеъри шу курашнинг ёрқин ифодасидир.

Носир Хусрав «Сафарнома» асарида 7 йиллик сафар хотираларини сўзлайди, турли ўлка ва халкларнинг хаёти, урф-одати, маънавий бойликлари, жойларнинг об-ҳавоси, географияси ҳакида маълумот беради. «Сафарнома» тарихий-илмий аҳамиятга эга бўлган асар бўлиши билан бирга XI аср тоҷик насрининг нодир бир ёдгорлиги ҳамдир.

Носир Хусрав «Зод-ул-мусофирин» («Йўловчиларнинг озукаси»), «Важхи дин», («Диний далиллар»), «Жоме-ул-хикматайн» («Икки хикматнинг жами») каби фалсафий ва диний асарлар яратди. Бу асарларида у коинот, инсон ва унинг тафаккури, ўтмиш файласуфларнинг фикр-қараашлари, исмоилийларнинг фалсафий ва диний ақидалари ҳакида сўзлайди.

Носир Хусравнинг фаолияти ва ижодиётидаги зиддиятлар у яшаган мухит қарама-каршиликларининг ифодасидир. Носир Хусрав исмоилийлар харакатини тарғиб этган, мистика майлларига берилган киши сифатида эмас, балки феодал ўрта асрининг илгор мутафаккири, гўзал лирик шеърларнинг, «Саодатнома», «Рўшнойинома», «Сафарнома» китобларининг ва илмий асарларнинг муаллифи сифатида машҳурдир.

Умар Хайём. Умар Хайём улуғ олим, мутафаккир ва шоирдир. Гиёсиддин Абдулфатх Умар Хайём 1040 йилда Нишопур шаҳри (ёки

музофоти)да туғилди. Отаси Иброҳим хаймадўз (чодирдўз) бўлгани учун у Умар Хайём номи билан шуҳрат топган.

Умар Хайём 20 ёшларидаёқ биринчи илмий асари - «Мушкилот-ул-хисоб» («Математика шакллари») билан машхур бўлган эди. Хайём илмий фаолиятини Бухорода, кейин эса Исфаҳонда давом эттириди, Исфаҳон обсерваториясига раҳбарлик қилди ва 1079 йилда кащф этилган энг аниқ йил календарининг муаллифларидан бири бўлди. У астрономия, фалсафа, математика, музика ва бошқа соҳалар бўйича кимматли асарлар яратди. Низомулмулк ўлдирилгандан кейин реакция янада кучаяди, олимлар, санъаткорлар таъкиб килинади. Ҳаёти хавф остида қолган Умар Хайём ҳаж баҳонаси билан мамлакатдан чикиб кетади; сафардан қайтиб, умрининг сўнгги 20-25 йилини Нишопурда ўтказади, моддий мухтожликда, таъкиб ва таҳдид остида яшайди. Умар Хайём 1123 йилда Нишопурда вафот этади.

Умар Хайём истеъдодли шоир, рубоий жанрининг забардаст устозидир. Хайёмнинг адабий фаолияти унинг илмий фаолиятига жўр ва ҳамоҳангдир. Шоир рубоилари билан даврининг атоқли гуманисти ва маърифатпарвари сифатида гавдаланади. У инсон ва ҳаётни шарафлайди, таркидунёчилик ва бадбинликка қарши курашади. Хайём дунёнинг моддийлиги, материянинг бир шаклдан иккинчи бир шаклга ўтиб боришини эътироф қилади. Туғилмок ва ўлмокни, эскирмоқ ва янгиланмокни табиат конуни деб хисоблади.

Умар Хайём Нишопурда, Балх, Бухоро, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда ўқиб улгаяди ва ўз замонасининг баркамол олимларидан бўлиб етишади. Ривоятларга қараганда, салжуқийларнинг улуғ вазири Низомулмулк унга Нишопур ҳокимлигини таклиф этади. Аммо Хайём бунга: «Мен одамлар устидан хукмронлик қилолмайман» деган мазмунда жавоб беради. Хайёмнинг бир рубоийси ҳам шу мазмунда:

*Кимники бор эса бир бурда нони,
Ўзига яраша ўй-ошиёни,*

*На бирор унга қул, на у бирорвга,
Айт, шод яшайверсин, хушидир замони.*

Нихоят, Хайём Исфаҳон расадхонасиға бошчилик қилишга рози бўлади. У 1074 йилдан бошлаб бу расадхона ишларига раҳбарлик қилиб математика ва астрономия соҳасида катта илмий тадқиқотлар олиб боради. Унинг математика, астрономия ва фалсафага оид бир қатор китоблари бизгача етиб келган. Олимнинг бу илмлар соҳасида килган қатор кашифиётлари фан тарихида катта роль ўйнаган. Масалан, 1077 йилда у юнон олими Эвклид китобидан бир неча геометрик шаклларни шарҳлаб ёзган асарида бутун сонларнинг илдизини топиш йўлларини кўрсатиб берган.

Хайём бир неча асарида улуғ олим Абу Али ибн Сино фикрларини тарғиб этади. Унинг бир қатор китобларини арабчадан форс тилига таржима қиласди ва шарҳлаб беради. Хайём ўзининг «Рисолат-ул-қавн ва т-таклиф» («Коинот ва унинг вазифалари») номли китобида Абу Али ибн Синони ўзининг устози деб билади. Хайём бундан ташқари «Рисола фи-л-вужуд» («Борлик ҳақида рисола»), «Рисола фи кулиёти вужуд» («Борлик умумийлиги ҳақида рисола») каби бир неча фалсафий асарлар ёзадики, унда муаллиф Ибн Синонинг содик шогирди сифатида унинг фикрларини давом эттиради.

Дунё фалсафаси билан шуғулланиш, мавжудотнинг сирини излаш билан бирга, Хайём бир қанча олимларга раҳбарлик қилиб, беш йил қаттиқ текширишлар олиб боргандан кейин 1079 йилда янги ислоҳ қилинган календарь таклиф килган. Бу календарь Европада ундан беш юз йил кейинрок қабул қилинган ва ҳозирги кунгача амалда кўлланилаётган Григориан календаридан ҳам аниқрок бўлган.

Хайём ҳаётига тааллукли бир шикоятда Хайём образи зўр олим, шу билан бирга, турли ҳаётий воқеаларга жуда ҳозиржавоб шоиртабиат киши сифатида чизилади. Ҳикоя килинишича, бир куни Хайём 3-4 улфати билан

богда май ичиб үтирган экан, тұсатдан турған шамол май солинган күзани ағдариб юборибди, шунда Хайём худоға қараб:

*Күзамни синдириб, ыргитдинг, тангри,
Хурамлик эшигин беркитдинг, тангри.
Тупроққа тұқдингқу гулгун майимни,
Билмадим мастмисан, на этдинг, тангри!*

дебди. Бу сұзлардан ғазабланған тангри Хайёмнинг юзини қорайтириб қүйган эмиш. Үртоқларидан буни әшигтан шоир дархол иккінчи бир рубоийни укибди:

*Ахир, бу оламда бегуноқ ким бор?!
Нечук яшай олди бұлмай гуноқкор?!
Ёмонлик қайтарсанг ёмонлигимга,
Фарқимиз не бұлди, айт, парвардигор!*

Бу сұзларни әшитиб, ўз килмишидан уялған тангри унинг юзини аслига қайтарған эмиш...

Хайём ҳаётининг охирғи йиллари, айниқса, оғир бұлған, у Нишопурға қайтиб келиб, факирликда умр кечирған бұлса-да, илмий ишларини давом эттирган. Улуг олим бу даврда хам математика, астрономия ва фалсафадан бир қанча асарлар ёзади. Ундан ташқари, ўз атрофига содик шогирдлар йиғиб, маърузалар ўқыйди, бир гурух олимларни тарбиялаб етиштиради.

Ажойиб илмий асарлар ёзіб қолдирған буюк олим 1123 йилда Нишопурда вафот этади, Аммо Умар Хайём үзининг жақоншумул илмий асарлари билан әмас, нодир поэтик асарлари - рубоиети билан оламга машхұр бўлди.

У ўз рубоийларида ҳам, илмий-фалсафий китобларида бўлганидек, олам сирлари, ҳаёт ҳакиқатини излайди, бу борадаги фикру йўларини ажойиб шеърий образларга ўраб, мўъжизакор тўртликларда ифодалаб беради.

Тўртгина мисра шеърга забардаст фалсафий фикрларни сифдира олишига қарамай, Хайёмнинг услуби - дохиёна содда, ўхшатишлари ниҳоятда табиий, ҳаммага осонгина етиб борадиган услуб. Шунинг учун ҳам унинг оҳангдор шеърлари жаҳон адабиётининг бой ҳазинасида энг яхши гавҳар доналаридандир.

Унинг рубоийлари деярли ҳамма жаҳон ҳалклари тилларига таржима қилинган ва қилинмоқда. Бундан ташқари, жуда кўп сўз санъаткорлари Хайём рубоийларини ўз асарларига киритадилар, минглаб кишилар бу рубоийларни ёддан ўкиб юрадилар, Хайём китобларини бир-бирларига совға киладилар. Мана, яна бир мисол: 1942 йил Ленинград қамалининг энг даҳшатли ва оғир кунлари. Ватан ҳимоячилари орасида тўрт мисрадангина иборат бўлган ажойиб шеърлар қофоздан-қофозга, оғиздан-оғизга ўта бошлади. Бу тўп садоларидек, бир нафас билан ўқиладиган қисқа, аммо вазмин шеърлар юракда чукур из қолдирар, кишиларни оғир курашлардан иборат бўлса-да, инсонга энг маҳбуб нарсани - мана шу реал ҳаётни севишга, керак бўлса, шу гоя учун ўлимга тик боришга чорлар эди. Бу тўртликларни ленинградлик марҳум шоир Сергей Хмельницкий Хайём рубоийларидан таржима қилиб келар, жангчиларга ўкиб берар эди. Шундай қилиб, Ленинград мудофаачилари сафида Умар Хайём ҳам бор эди.

Шуниси кизикарлики, буюк қашфиётчи олим Умар Хайём ҳеч вакт шоирликни ўзига касб қилиб олмаган, рубоийларни эса ўзи кўнгил таскини учун ёзган ва ҳеч кимга ўкиб ҳам бермаган. Унинг рубоийлари турли илмий китоблари хошиясига битилган ёки ён дафтаридан топилган. XIX асрнинг иккинчи ярмигача уни жаҳон классиклари каторига киритмаган ҳам эдилар. Факат XIX асрнинг иккинчи ярмидагина инглиз шоири Геральд Фицжеральд унинг рубоийларидан бир қисмини эркин таржима қилиб, нашр эттиради. Бу

кичкинагина китобча чиқиши биланоқ, рубоийлардаги фалсафий теранлик ва ҳаётйилк гарб ва шарқ китобхонлари дилини овлади.

Умар Хайём рубоийлари ўз бадий шакли билан ҳам мароқлидир. Шоир лириканинг кичик ҳажмли жанри бўлган рубоийда ўзининг хилма-хил фикр-мулоҳазалари ва хуносаларини баён эта олди, ранг-баранг образлар яратди, бадий тил воситаларидан, интонация ва аллитерациялардан усталик билан фойдаланди.

Умар Хайём узок замонлардан бери ўзбек ҳалкининг ҳам севикли шоири бўлиб келмокда.

Назорат учун савол ва топшириклар:

1. Носир Хусрав ҳакида нималарни биласиз?
2. Умар Хайём таржимаи ҳоли ҳакида сўзланг.
3. Умар Хайём рубоийларидан ёд айтинг.
4. Носир Хусравнинг қандай асарларини биласиз?

5-мавзу. Низомий Ганжавий ҳаёти ва фаолияти.

Маърузанинг мақсади:

- талабаларни Низомий Ганжавий ҳаёти ва фаолияти билан таништириш;
- Низомий Ганжавий ижоди ҳакида тушунча бериш;
- шоир девонлари ҳакида маълумот бериш;
- Низомий Ганжвий «Хамса»си ҳакида билим ва тасаввурларни кенгайтириш;
- Низомий Ганжавий асарларининг ғоявий-бадий хусусиятларини тушунтириш;
- Низомий Ганжавий ижодининг умуминсоний аҳамиятини таъкидлаш.

Кутиладиган натижалар:

- талабалар Низомий Ганжавий ҳаёти ва ижоди ҳақида билимга эга бўладилар;
- адид асарларини якиндан ўрганадилар;
- асарларини ўқиб, бадиий-эстетик тарбия оладилар.

Кўргазмали куроллар:

Низомий Ганжавий асарлари, илмий-назарий адабиётлар, маърузалар матни

Режа:

1. Низомий Ганжавий ҳаёти ва фаолияти
2. Шоирнинг адабий мероси
3. Шоир лирикаси
4. «Панж ганж» - «Хамса»нинг яратилиши ва унинг таркиби
5. Шоирнинг бадиий маҳорати

Таянч сўз ва иборалар:

- «Панж Ганж»
- «Махзанул асрор»
- «Хусрав ва Ширин»
- «Лайли ва Мажнун»
- «Ҳафт пайкар»
- «Искандарнома»

Илёс Юсуф ўғли Низомий Ганжавий 1141 йилда Озарбайжоннинг Ганжа шаҳрида (хозирги Кировобод шаҳри якинида) туғилди. Низомий шоирнинг таҳаллуси бўлиб, «Низом» сўзидан олинган. «Низом» сўзи тартиб тузум, шеър тузиш, марварид шодаси ва бошқа маъноларни ифодалайди. Шоир ўз таҳаллусига бу сўзнинг шеърият - шеър тузиш маъносини асос

килиб олган булиши керак. Ганжавий унинг туғилган шаҳридан олинган булиб таҳаллусига бир иловадир. Низомийлар оиласининг қайси ижтимоий табақага мансублиги ҳакида бирор аниқ маълумот йўқ. Бироқ шоирнинг ўз асарлари асосида у туғилган оила шаҳарнинг ўртахол табакаларидан бўлган деб фараз килиш мумкин.

Низомийнинг каерда, қайси ўкув юртида ва қачон ўқигани ҳакида ҳам аниқ маълумот йўқ. Достонлардаги лирик парчалар унинг деярли доимо Ганжада яшагани ўша ерда муқим бўлгани ва ҳатто сафар килиш орзуларига мусассар бўлолмай шикоят қилганини кўрсатади. Шулар асосида Низомий Ганжада ўқиган, ўша ерда таълим олган, деган хуносага келиш мумкин. IX асрнинг ўрталарида бино бўлган Ганжа XI-XII асрларда Озарбайжоннинг иирик сиёсий-иктисодий ва маданий шаҳарларидан бири эди. Озарбайжон Аррон, Ширвон, Дарбанд, Қорабоғ ва Мароғо каби ўзаро адоватда бўлган феодал давлатларидан ташкил топган эди. Ганжа Арроннинг пойтахти эди. XI асрнинг 60-йилларида салжуқийлардан енгилган Аррон хукумронлари-шаддодийлар салжуқийларга вассал бўлиб қоладилар.

Кўп ўтмай султон Маликшоҳ салжуқий шаддодийлар ҳокимиятини тамомила бекор килади, Жанубий Озарбайжонни ва Арронни ўз ўғли Мухаммадга беради. Мухаммад Ганжани ўз ҳокимиятининг пойтахти килиб олади. 1092 йилда султон Маликшоҳ ва унинг вазири Низомулмулк ўлгандан кейин салжуқий хукмонлар ўргасидаги тож-тахт талашишлари нихоятда кескинлашди. Ўлка ва вилоятлар кўп талофат кўрди салжуқийларнинг уруш-юрушлари ва ички феодал ихтилофлар Озарбайжоннинг экономикаси ва маданиятига ҳам катта талофат келтиради. Бунинг устига 1139-1140-йилларида бўлган зилзилада Ганжанинг юз мингдан зиёд аҳолиси ҳалок бўлади. Мехнатсевар ва ижодкор озарбайжон ҳалқи феодал ўзаро урушлари ва табиий оғат билан шикастланган экономикаси ва маданиятини тиклаб, янги-янги муваффакиятларга эришади.

Илм-фанни севган ва уни қадрлаган Низомий бадиий адабиётга янада кўпроқ ҳавас ва иштиёқ кўйган эди. У ҳалқ ижодини, ёзма адабиётни,

Рўдакий, Фирдавсий каби улуг санъаткорларнинг, ўз замондошларининг асарларини кунт билан ўрганади, улардан илҳом олади ва таълим олади.

Шоир ҳаёти давомида моддий муҳтоҷлик машаккатларига дуч келди. Унинг оилавий ҳаёти ҳам аламли, мусибатли бўлди. Дарбанд ҳокими Низомийга Офок деган чўри кизни тортиқ қилган эди. Низомий феодал аристократик тушунча ва одатларга қарши борди, камситилган чўри кизни самимият билан севди ва унга уйланди. Бироқ шоирнинг баҳтли оилавий ҳаёти узоқ давом этмади. Офок 1180 йилда вафот этди. Ундан Муҳаммад деган ўғил қолди. Севикли ҳаёт йўлдошининг вафоти шоирни каттиқ кайғуртириди. У бутун умр Офокни унуголмади. Низомий Офоқдан кейин икки марта уйланди. Бироқ Офоқдан кейинги хотини 1188 йилда ва сўнггиси 1200 йилда вафот этди.

Улуг шоир ва мутафаккир Низомий 1209 йилда вафот этди.

Адабий мероси

Низомий улуг лирик ва эпик шоирдир. У ўзининг ижодини лирик шеърлар билан бошлади ва бутун умри давомида шу турда янги янги асарлар яратди, катта лирик девон тузди. Бироқ, афсуски, бу девоннинг мукаммал ва мўътабар нусхалари сақланиб қолмаган. Низомий санъаткорлик маҳорати билан лирик шеърларида гуманизм ва маърифатпарварликни, самимий севгини куйлади, зулм-зўрликни, жоҳиликни танқид қиласи, хурофот ва бадбинлик устидан заҳарханда кулади.

«Панж Ганж» - «Хамса»

Лирик шеърлари билан шуҳрат қозонган шоир 30 йил давомида кўпроқ эпик поэзия билан шугулланди. У жами беш достон ёзиб колдирди: «Махзанул асрор» («Сирлар хазинаси»), «Хусрав ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Хафт пайкар» («Етти гўзал») ва «Искандарнома». Шоирнинг вафотидан кейин бу достонлар бир китоб қилиб жам этилади ва «Панж Ганж» (Беш хазина), «Хамса» («Бешлик») номи билан шуҳрат қозонди.

«Махзанул асрор»

1170 йилнинг бошларида Низомий Кичик Осиёдаги Эрзинжон хокими Фахриддин Баҳромшоҳ ибн Довудга атаб «Махзанул асрор» достонини ёзди. Достон кенг шуҳрат қозонди. Бу достон фалсафий, таълимий асардир.

«Махзанул асрор» мұқаддима, 20 мақола (боб) ва кичик хотимадан ташкил топган. Достоннинг мұқаддимасини шартли рawiша иккига: традицион қисм ва «сўз бошига» ажратиш мумкин. Традицион қисмда шоир ўз даврининг одатига мувоғик худо ва пайғамбар ҳакида сўзлайди, ислом дини ақидаларини баён этади ҳамда Эрзинжон хокими Фахриддин Баҳромшоҳни мадҳ этади. –Сўз бошида эса у ўз асарининг аҳамияти ва фазилати, сўз ва унинг қиммати, назм ва наср ҳакида сўз юритади.

«Махзанул асрор» Яқин ва Ўрта Шарқ ҳалқлари адабиётида фалсафий-таълимий достоннинг янги ва ажойиб намунаси бўлди.

«Хусрав ва Ширин»

Яқин ва Ўрта Шарқ ҳалқлари адабиётида кенг тарқалган ва қайта ишланган «Хусрав ва Ширин» (Навоийда «Фарҳод ва Ширин») маълум тарихий илдизга эгадир.

«Махзанул асрор»да ўз фалсафий, таълимий қарашларини панд насиҳат ва ҳикматли сўзлар тарзида баён этган Низомий «Хусрав ва Ширин»да мавзу образларнинг саргузашти орқали ёритади. У образларнинг аҳамиятини бевосита ҳаётий масалалар билан боғлайди. Шу жихатдан караганда Низомий яратган Ширин, Хусрав ва Фарҳод кабилар факат Озарбайжон адабиётидагина эмас, балки Яқин ва Ўрта Шарқ ҳалқлари адабиётида ҳам янги ва иирик адабий ходиса бўлган эди.

«Хусрав ва Ширин» достонини Низомий ҳазаж бахрида (мағоилўн мағоилўн фаулўн) ёзган.

«Лайли ва Мажнун»

«Лайли ва Мажнун» жақон адабиёттіңде энг мунгли ва аламлы севги киссаларидан биридір. У Шарк үлкаларыда шу даражада көңгір тарқалған ва шұхрат қозонғанки, шу жихатдан қараганда хатто ғарб адабиёттіңдең ажайиб ёдгорликларидан бұлған «Ромео ва Жүльєтта» ҳам у билан тенглаша олмайды, деган әди И.Ю.Крачковский.

«Лайли ва Мажнун» узок тарих ва тадрижий такомилға зетелген. У қадимғи араб қабилаларыда вұжудға келди, Эрон, Үрта Осиё, Кавказ, Хиндистон ва бошқа үлкаларға тарқалды халқ оғзаки ижодидан ва ёзма адабиёттіңдең көңгір үрин олди, қайта-қайта ишланды Низомий Хусрав Дехлавий, Навоий ва Фузулий каби буюк сөз санъаткорларының қалами билан янада көңгрек шұхрат қозониб, жақон адабиёттіңдең үлмас обидаларидан бири бўлиб қолди.

Низомий «Лайли ва Мажнун» достонини ҳазаж баҳрида (мағойлун мағойлун фаулун) ёзды.

«Ҳафт пайкар»

«Ҳафт пайкар» («Етти гўзал») ўз композицион тузилиши билан Низомийнинг бошқа достонларидан тубдан фарқ қиласы. У халқ эртаклари каби «хикоя ичида хикоя» усулида яратылған. «Ҳафт пайкар» Баҳром хақидаги қолипловчи хикояни ва унинг композициясига кирған етти гўзал хикоясини ҳамда етти маҳбуснинг саргузаштини ўз ичига олади. Достон Баҳромнинг фожеали ҳалокати билан тугайды.

«Искандарнома»

«Искандарнома» Низомий Ганжавийнинг охирги бешинчи достонидір. Низомий бұйын достонида ижтимоий, сиёсий ва фалсафий қарашларини яқунлаш ҳамда адолатты ва маърифатпарвар подшонинг мукаммал образини яратып вазифасини ўз олдига күяды. Бу вазифани амалга оширишда у бир неча асрлар давомида күпгина халқларда, жумладан, Кавказ халқларыда

анъянавий бадиий образ булиб келаётган Искандар образини танлаш ва бу образни мукаммал бир эпик образ даражасига кўтариб, ўз орзу-армонларини унинг фаолияти ва идеалларида мужассамлаштиришни мувофиқ кўради.

«Искандарнома» икки жилдан «Шарафнома», «Икболнома»дан иборат. Шоир «Шарафнома»да Искандарнинг Миср, Эрон, Озарбайжон, Хурросон, Ҳиндистонга юришларини хикоя қилса, «Икболнома»да унинг давлатни бошқариш усули, олимлар билан сухбати ва нихоят Искандарнинг ажойиб ўлкаларга саёхатини баён этади.

Низомий бу достонини қаҳрамонлик эпосининг традицион баҳри мутакориб баҳрида (фаулун фаулун фаул) яратди.

Назорат учун савол ва топшириклар:

1. Низомий Ганжавий таржимаи ҳоли ҳакида сўзлаб беринг.
2. Низомий Ганжавий ўз даври адабиёти ривожига қандай ҳисса кўшди?
3. Низомий Ганжавий асарларига тавсиф беринг.
4. Низомий Ганжавий «Хамса»си таркибидаги достонлар ҳакида сўзланг.

6-мавзу: XIII-XIV асрлар форс-тожик адабиёти.

Саъдий Шерозий

Маъruzанинг максади:

- талабаларга Саъдий Шерозийнинг ҳаёти ва ижоди ҳакида маълумот бериш;
- «Бўстон» асари ва унинг гоявий мазмуни билан таништириш;
- «Гулистон» асари ва унинг гоявий мазмуни билан таништириш;
- Шоир асарларидаги ҳикоятлар ва уларнинг ахлокий-таълимий аҳамиятини талабаларга тушунтириш;
- Саъдий Шерозийнинг форс-тожик адабиёти ривожидаги ўрнини белгилаш.

Кутиладиган натижалар:

- талабалар Саъдий Шерозий хаёти ва ижоди ҳакида етарли билимга эга бўладилар;
- Саъдий Шерозий ижодининг моҳияти ва мазмунини ўрганадилар;
- «Бўстон» ва «Гулистан» асарларининг тарбиявий аҳамиятини англайдилар;
- асарларни ўқиб, бадиий, эстетик тарбия оладилар.

Кўргазмали қуроллар:

Саъдий Шерозий асарлари, маъruzалар матни,

Режа:

1. XIII-XIV асрлар – форс-тожик адабиёти тарихида алоҳида боскич
2. Саъдий Шерозийнинг хаёти ва фаолияти
3. Шоирнинг адабий мероси
4. Саъдийнинг ғазал жанри ривожидаги хизматлари
5. «Гулистан» асари ва унинг гоявий-бадиий хусусиятлари
6. «Бўстон» асари ва унинг таълим-тарбиявий аҳамияти

Таянч иборалар:

Саъдий Шерозий

Саъдий «Куллиёт»и

«Бўстон»

«Гулистан»

маснавийлар

«Мустансирия»

«Сахле мумтанеъ»

XIII-XIV асрлар форс-тожик адабиёти тарихида алоҳида боскични ташкил этади. Бу даврда кўплаб талантли форс-тожик шоирлари яшаб ижод

тди. Уларнинг гоявий-бадиий жихатдан юксак асарлари форс-тожик адабиётининг ривожига улкан таъсир кўрсатди. Газалчилик ўзининг юксак чўққисига кўтарилиди, дидактик асарлар яратилди, хамсанавислик анъанаси давом эттирилди. Шунингдек, шоирларнинг бадиий маҳорати юксалди.

Саъдий Шерозий форс-тожик адабиётининг шу даврда етишиб чиккан йирик вакилларидан биридир. Манбаларда унинг вафот этган йили 691 (1292) йил деб кўрсатилган. Рустам Алиев шоирнинг туғилган йилини асарларидаги маълумотларга асосланиб, 1203-1208 йиллар орасида туғилган дейди. Унинг тўла исми Мусихиддин Абу Мұхаммад Абдуллоҳ ибн Мушриф ибн Муслиҳ ибн Мушриф Саъдий Шерозийдир. Унинг отаси Мушриф Шерозий ўртамиёна рухонийлардан бўлиб, Шероз ҳокими Отабек саройида хизмат килади.

Отасидан 10-11 ёшларида етим қолади. У Бағдоддаги «Низомия» мадрасасида таҳсил олади. У нима учундир Бағдоднинг бошқа мадрасаси «Мустансирия»га ўтиб илм олишни маъкул кўради ва шу ерда давом эттиради.

Бу ерда ислом динининг асослари, Куръон ва пайғамбар ҳадислари хамда уларга изоҳлар ўқитилар эди. Бундан ташқари, Саъдий мадрасада тиб, хисоб илмларини, араб тили, Шарқ фалсафаси, араб ва форс адабиёти, тарих ва мантиқ, табиат ва фалакиёт каби илмларни ўрганди.

«Гулистан»даги ҳикоятлари бўйича бир аёлга уйланган. Хотини ёмон ҳулкли, тили узун хотин бўлган. У уйидан бош олиб кетган. 50 ёшларгача умри сафарда ўтган.

XIII аср ўрталарида Шерозга қайтиб, шаҳарнинг чеккасида жойлашган шайх Абу Абдуллоҳ Ҳафиғ хонақосида факирона умр кечиради.

Саъдий шеър ёзишни жуда ёш чогидан бошлаган хилма-хил жанрларда шинайи жуда кўп асарларнинг муаллифидир. Унинг «Куллиёт»и жанрлар шинайи 19 бўлимдан иборат бўлиб, унда насрий ва шеърий асарлар шинайи ишланаади. «Куллиёт» шоирнинг вафотидан 37 йил кейин Ахмад бинни сабир Бесутун деган киши томонидан жамланган. «Куллиёт»

бошланишида түплөвчи буни күпчиликнинг талабига биноан бажарганлигини қайд қиласди. Бу иш 720 хижрий йилда, яъни Саъдий вафотидан сўнг 30 йилга яқин вакт ўтгандан кейингина амалга оширилди. Аммо жуда кўп асарларни ўз ичига олган бу тўпламдан бирор ғазалнинг матлаини билмай туриб, девондан қидириб топиш кийин бўлган, буни назарда тутиб Бесутун орадан 7-8 йил ўтгач «Куллиёт»ни яна бошқатдан тузиб, ундаги ғазал ва бошқа майда шеърларнинг радифи ёки қоғиясига қараб алфавит тартибида жойлаштириб чиккан.

Шеърнинг радифи ва қоғиясига қараб алфавит тартибида девон тузиш Шарқда шундан сўнг одат тусига кириб кетган бўлса керак.

Унинг асарлари тўплами «Куллиёт»ида форс адабиётига мансуб хамма жанрларда ёзилган асарлар тўпланган.

«Куллиёт» куйидаги кисмдан иборат:

1. «Шаш рисола» (олти рисола)
2. «Гулистон»
3. «Бўстон»
4. Қасидаи арабий (арабий қасидалар)
5. Қасидаи форсий (форсий қасидалар)
6. Ғазалиёти қадим (Қадим ғазаллар девони)
7. Тайибот (Латиф ғазаллар девони)
8. Бадоеъ (Бадий ғазаллар девони)
9. Хавотим (Хотима ғазаллар девони)
10. Соҳибия
11. Маснавиёт (маснавийлар)
12. Қитъаот (китъалар)
13. Муламмаот (ширин шакар шеърлар)
14. Муфрадот (фардлар ва бошқалар)

Саъдий форс, араб, урду тилларида шеърлар ёзган. Араб тилини яхши билган. Бир катор туркий тилларни, форс тили диалектларини билган, Ғарб тиллари билан хам таниш бўлган. Ҳатто лотин тилини билган дейишади.

Саъдий ғазал устодидир.

Форс адабиёти тарихчилари орасида қаҳрамонлик эпоси-
достончиликда Фирдавсий, қасидагүйликда Анварий, рубойй, ғазалда эса
Саъдий устод, буларнинг ҳар қайсиси шу жанрлар пайғамбари, деган фикр
юради. Бу хақда ҳатто номалум бир муаллифнинг китъаси ҳам кенг
тарқалган.

*Дар шеър се кас пахмбаронанд
Ҳар чандки Ло набии баъдий
Авофу қасидову газалро
Фирдавсию, Анварию Саъдий*

Мазмуни:

*Шеър оламида пайғамбар З та
Гарчандки «Ло набии баъдий»
Дотону қасидаю газалда
Фирдавсию, Анварию, Саъдий*

XV асрнинг улкан сўз усталари А.Жомий ва Алишер Навоийлар ҳам
Саъдийни ғазал ижодчиси хисоблайдилар. Аммо бу деган сўз Саъдийгача
форс-тожик адабиётида ғазал жанри бўлмаган, деган гап эмас албатта.

Ғазал шаклидаги лирик шеърлар форс-тожик адабиётининг отаси
Рӯдакийдан бошлаб ҳамма кўзга кўринган шоирлар ижодида учрайди. Бирок
Саъдийгача ғазал жанри ҳали батамом шаклланиб улгурмаган эди.

Ғазал жанри ривожида айнан XII аср тожик шоирларининг хизматлари
катта бўлди. Бу даврда ғазал мавзуси кенгайди ва турғун бир колипга тушиб,
шакллана бошлади. Бироқ Бертельс, хусусан, Мовароуннахрда Саъдий
ғазалчиликка замин хозирлаганини кайд килади. Аммо ғазал соҳасида 2-3 аср

давомида эришилган ютукларни якунлаган, газални батамом шакллантирган энг забардаст ғазалгўй шоир Саъдий бўлди.

Форс-тожик адабиётида ғазал тараккиёти ҳакида айрим монографик текширишлар ўтказган олим Абдулғани Мирзоев ғазал тарихида Саъдийнинг тутган ўрнини шундай таърифлайди:

«Ҳақиқатан ҳам Саъдийнинг катта хизматларидан бири ғазал тилини ишлаб вояга етказиш бўлади. Ғазал тили ўзига хос хусусиятларга эга. У равон, назокатли, латиф ва ширин бўлиши, қасида ва бошқа шеър шаклларига хос сўзлардан фарқ қилиши керак.

Бу соҳада Саъдийдан илгари ўтган шоирлар ҳам кам ташаббус кўрсатмадилар. Аммо Саъдий нинг бу соҳадаги хизмати жуда каттадир. Ягона кофияга риоя қилиш, кофия ва радифнинг мувофиқлиги ва оҳангдошлиги масалалари Саъдий ғазалларида яна ҳам ривожланди. Ғазалнинг матласи ва мактаси мужассамроқ. Ғазал вазнини танлаш соҳасида ҳам Саъдийнинг хизмати кам эмас. Рӯдакий ва унинг замондошлари ижодида кўрина бошлаган ва XII асрда ривож топган ғазалдаги ҳар бир байтнинг мустакиллигини ошириш масаласи ҳам Саъдий ижодида янада кенгроқ тараккий топди. Бу жиҳатдан лириклик, тил равонлиги, шоир замонидаги кишилар руҳини акс эттириш, умумбашарий мазмунни сингдириш матлаъ ва мактанинг бақувватлиги, ғазалга хос бадиий воситалар ишлатиш, вазн танлаш, қофиянинг мувофиқлиги ва бошқа бадиий хусусиятларга шоирнинг кўйидаги ғазали яхши мисол бўла олади.

Кейин А.Мирзаев Саъдийнинг кўйидаги ғазалини мисол келтиради:

Дилам то ишқбоз омад дор ужуз ғам намебинам
Дили бегам кужо жўям ки дар олам намебинам
Даме бе ҳамдаме хуррам зи жонам барнамео-яд
Даме бо жон барояд чунки як ҳамдам намебинам
Маро розет андар дил ва хуни дида парварда
Валекин бо ки гўям роз чун маҳрам намебинам

Қаноат мекунам бодард чун дармон намеёбам
Тахаммул мекунам бо заҳм чун марҳам намебинам
Хушову хуррамо он дил ки хаст ас ишқ бегона
Ки мен то ошно гаштам дили хуррам намебинам
Нами чашм обрўи ман бибурд аз баски мегиръем
Чаро гиръем кас он хосил буру намебинам аз нам наи?
Кунун дам даркаш эй Саъдий ки кор аз даст берун шуд
Ба уммеди dame бо дуст, в он дам ҳам намебинам!

Ўзбекча:

Дилимга ишки тушди, шундан ўзга ғам кўринмас ҳеч
Қаён топгум дили бегам кечиб олам кўринмас ҳеч
Дилим бир ҳамдамий хуррам билан чиксайди жонимдан
Дамим чиқмоқда жонла чунки бир ҳамдам кўринмас ҳеч
Кўзим қонила қилдим парвариш дилда ніхон сиррин
Кима айтгай бу сирни гарчи бир ҳамдам кўринмас ҳеч
Қаноат дардға қилғум чунки ҳеч дармон тополмасман
Чидармен захмига чунки даво марҳам кўринмас ҳеч
Унинг ишқига бегона кўнгил хушнуду хуррамдир
Қачонки ошно бўлдим, дилим хуррам кўринмас ҳеч.
Чунон кўп йигладим, кўз ёшим бирла кетди обрўим
Нечун йиглай натижа-намдин ўзга дам кўринмас ҳеч
Висоли дўст дами бирла, буқун қўлдан кетибдур иш
Дамингни ичга торт, Саъдий, ўшал дам ҳам кўринмас ҳеч.

Бу газал ўзининг соддалиги, равонлиги, инсоний хис-туйгуларни оддий инсоний тилда ифода этиши, тасвирий воситаларнинг бетакаллуфлиги, шинамлиги вазн, кофия кўнгли гусса билан тўла кишиларнинг руҳий ҳолатини жуда моҳирона ифода этиши билан кишини ҳайратда қолдиради.

Кези келганды шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, бунда Саъдий ғазалнинг ўзига хос хусусиятларидан фойдаланиб, замона шикоятини ҳам бойитиб орасига «Қаён топгум дили бегам кечиб олам кўринмас ҳеч» каби мисраларда ифода этиб кетади.

Кейинчалик ғазал жанрини энг юкори чўккига кўтарган ҳофиз ҳам газалдаги имкониятлардан янада кенгроқ фойдаланади.

Юкорида келтирилган ғазалда бадиий шакл ҳам юксак даражада сезилиб турибди. Унда ажойиб теран мазмун содда ва ҳар бир дилни осонгина мафтун эта оладиган шаклга ўраб, шеър мазмунига мос ҳазин куй билан берилганидан тортиб унда жуда кўп оҳангдош сўзлар, кофияга ва радифга мос товушлар, ҳарфий иштиқоклар шеърнинг бадиий имлосини жуда юкори даражага кўтарган. Шунга ўхшаш асарлари учун Саъдий услуби форс адабиётшунослари томонидан «Сахле мумтанеъ», яъни «косону номумкин» деб аталган.

Дарҳакиат, теран мазмунда бундай равонлик ва соддалика ҳамма ҳалкларнинг поэзия тарихида ҳам бир неча санъаткорларгина эриша олганлар.

Шундай қилиб Саъдий ғазални жуда юкори погонага кўтара олган, уни камолга етказиб, мустакил жанрга айлантирган лирик шоир эканини жуда кўп тадқиқотчилар эътироф этадилар. Форс-тожик адабиёти тарихида Саъдий ижодидагина биринчи бор қасида эмас, балки ғазал жанри асосий ўринни эгаллади.

Назорат учун савол ва топшириклар:

1. Саъдий Шерозий ҳакида нималарни биласиз?
2. Унинг «Қуллиёт»и ҳакида тушунча беринг.
3. «Қуллиёт» қисмлари ҳакида нималарни биласиз?
4. Саъдий Шерозий яна қайси жанрларда ижод қилган?
5. «Бўстон» қандай характердаги асарлар сирасига киради?
6. «Гулистон» асаридаги ҳикоятлардан бирини сўзлаб беринг?

7-мавзуу: Хусрав Дехлавий

Маъruzанинг максади:

- талабаларга Хусрав Дехлавий хаёти ва ижоди ҳакида маълумот бериш;
- талабаларга Хусрав Дехлавий лирикаси ҳакида тушунча бериш;
- Хусрав Дехлавий «Хамса»си, унинг таркиби, мазмуни ҳакида маълумот бериш;

Кутиладиган натижалар:

- талабалар Хусрав Дехлавий хаёти ва фаолияти ҳакида маълумотга эга бўладилар;
- Хусрав Дехлавий асарлари ҳакида тўла маълумот оладилар;
- Хусрав Дехлавий асарларини ўкиб, адабиётга бўлган қизиқишилари ортади.

Кўргазмали қуроллар:

Хусрав Дехлавий асарлари, илмий-назарий адабиётлар, марузалар матни, слайдлар

Режа:

1. Амир Хусрав Дехлавийнинг ҳаёти ва фаолияти
2. Шоир лирикаси
3. Дехлавийнинг эпик асарлари
4. «Хамса»нинг яратилиш тарихи ва таркиби
 - а) «Матлаъ ул-анвор»;
 - б) «Ширин ва Хусрав»;
 - в) «Лайли ва Мажнун»;
 - г) «Ойинаи Искандарий»;
 - д) «Ҳашт беҳзишт».
5. Шоирининг бадний маҳорати

Таянч иборалар:

Хусрав Дехлавий

«Хамса»

«Тухфат ус-сигар»

«Васатул-хаёт»

«Фурратул камол»

«Бакияун нация»

«Нихоят ул-камол»

Улуг сухан устоди Амир Хусрав қаламидан туғилған дурдона асарлар жағон бадиий сүз хазинасига муносиб бойлик булиб қўшилган. Чунки шоир:

*Сўзларингда бўлса фикру ўй ёниқ,
Бўлсин ҳар сўзингда бир нуқта аниқ*

деган эди ўз «Хамса»сига кирган достонларидан бирида.

Инсон дилига чексиз завқу шавқ бахш этувчи асарлар яратган, ҳар сўзида нозик фикрлар, ажойиб нукотлар фаровон бўлган ширин қалом шоирни буюк Алишеримиз, «Ҳинд сеҳргари» деб атаган эдилар.

Амир Хусрав XIII аср охири ва XIV аср бошлари Ҳиндистон маданияти тарихида мұтабар ўрин эгаллаб, форс ва ўрду тилларида ижод килган шоирдир.

Унинг тўлиқ исми Яминиддин Абул Ҳасан Амир Хусрав Дехлавий. У 651 (1253) йилда Ҳиндистоннинг Ганг дарёси буйидаги Патёли деган жойда дунёга келди, Отасининг исми Амир Сайфиддин Махмуд булиб, Ўрта Осиёнинг туркий қабилаларидан чиққан. У мўгуллар истилоси вақтида ўз туғилған жойи Кешни (хозирги Шахрисабз) ташлаб, Ҳиндистонга кетишга мажбур бўлган.

Унинг ўғилларидан бири Яминиддии Хусрав эди. Хусрав умрининг кўп кисмини Дехлида ўтказгани учун, «Дехлавий» деган нисба олган.

Хусравнинг отасига Дехли султонларидан бири турк Шамсиддин Илтутмиш (1211-1236) амирлик унвони берган. У султон саройида катта обрўга эга бўлган.

Амир Хусрав сарой хаётига якин мухитда ўсли. Яхши илм, яхши тарбия олишга муваффак бўлди. Унинг отаси 660 (1261) йилда мўғулларга қарши жангда ҳалок бўлди. Хусрав бу вактда 8 ёшда эди.

Шоирнинг ўз сўзига караганда, буваси Имодулмулк унинг тарбиясига катта аҳамият берди, ўкиш-ўрганиши, яхши илм олиши устида кўп қайғурди. Хусрав асосан Дехлида таҳсил қўради.

671 (1273) йилда 20 ёшлик Хусрав Малик Чхажу номи билан машхур бўлган Кешлухон саройига жалб қилинди.

Шундан бошлаб шоир сарой билан алоқада яшади. У Ҳиндистонга мўғуллар хужумларининг гувоҳи бўлади.

Шеърларидан бирида бу оғатли йилларни шундай тасвирлаган:

*Таассуфми ё бало бул осмондин келадур,
Бул қиёмат ёки оғат ҳар томондин келадур...
Елга учган барги гулдек тарқамиши дўстлар бу кун,
Баргрезлик шеваси ул бўстондин келадур.
Халқ кўз ёши жуда кўп окди тўрт ёққа бу кун,
Мисли беш дарё бўлибон Мўлтондин келадур...*

Амир Хусрав 1290 йилдан 1320 йилгача Дехли султонлари саройида хизмат қиласди. Умрида уч сулолага мансуб 7 султон хузурида хизмат қилган Амир Хусрав, ўша давр анъанасига мувофик, ўз асарларини шу султонларга багишлаган.

Амир Хусрав сарой шоири бўлган бўлса ҳам, сарой ҳаётининг тубанлигини қоралайди. Бир қатор байтларида шоир ўзидан паст кишиларга хизмат қилишга мажбур эканлигидан нолийди:

*Мен бир мискинману, заифу бежон,
Куйибон қайнарман мисоли қозон.
Шомдан то тонггача, эртадан то том,
Қайгу бурчагидан тополмам ором.
Бу ўжар таъбим деб, ўзим каби кўп
Инсонлар олдида тик турубон хўп,
Ўз қонимни ўзим ютмайин ҳечам,
Бировлар сувидан қўлим бўлмас нам.*

Шундай ҳаёт натижаси бўлса керак, шоир умрининг охирида сўфиёна кайфиятлар, таркидунёчилик қараплари анча кучаяди.

Амир Хусрав шахсий ҳаётига оид маълумотларни унинг ўз асарларидан анчагина топса бўлади.

Айникса, 698(1299) йил Амир Хусрав учун жуда оғир, ғамангиз йиллар бўлди. Шу или у меҳрибон онаси Давлатнозхонимдан ва укаси Ҳисомиддин Кутлуғдан ажралди.

Амир Хусрав асарлари ва бошка манбалардан маълум бўлишича, унинг икки кизи ва тўрт ўғли бўлган.

Амир Хусрав ҳаётидаги унинг пири шайх Низомиддин Авлиё мухим ўрин тутади. Шоир ижодида сўфиёна кийфиятларнинг кучайишида ҳам унинг таъсири катта бўлди.

Абдураҳмон Жомий Амир Хусравнинг Низомиддин Авлиёга муносабати ҳакида тўхталиб, «султон Мухаммад шоҳ Ҳелжи вафот этгач, ҳазрат шайх Низомиддин Авлиёнинг доимий хизматида бўлди ва таркидунёчиликка берилиб кетди...» деб ёзган эди. Умрининг охирги йилларида шоирнинг тасаввуф гояларига берилиб кетиши сабабини

шарқшунос олим, А. А. Стариков «қариб қолган шоирнинг сарой хаётидан, табиий, чарчаганлигидан, она, укаси ва якинларидан ажралган ёлғизлигидан» деб билади. Бу гапда ҳам жон бор, албатта. Сарой хаётининг фосиклигидан безган шоир ўз ёркин идеаллари учун тасаввуфдан, бошка йўлни кўра олмаслиги табиий эди ўша замонда.

Уни XIII-XIV асрда Ҳиндистонда кенг тарқалган тасаввуф гоялари камраб олди. Замона зайди унинг хаёти ва ижодига ўз тамғасини босди.

Амир Хусрав ижодига ва айникса, газалчилик маҳоратига катта таъсир кўрсатган кишилардан бири, улуг форс, шоири Шайх Саъдий Шерозий бўлди.

Амир Хусрав Шайх Саъдий асарларини яхши билган, унга нисбатан чукур хурмат билан қараган ва унииг адабий меросидан рухланиб, газалчилик анъяналари ва инсонпарварлик гояларини давом эттирган, Амир Хусрав асарларида бунга мисолларни жуда кўп топиш мумкин.

Давлатшоҳ Самарқандий «...Амир Хусравнинг Шайх Саъдийга нисбатан зўр эътиқоди... бўлган», - дейди-да, Амир Хусравнинг куйидаги сўзини келтиради:

*Сархуши Ҳусрав куйибдор косага маъно майин,
Шираси Шероздаги маст қилгувчи майхонадин.*

Бунда Хусрав Дехлавий Шероз шаҳри орқали Саъдийни кўзда тутганлиги кўриниб турибди. Шоир яна бошка жойда:

Жилди суханам дорад шерозан Шерозий.

(Сўзим муковасининг шерозаси Шероздан) дер экан, юкоридаги фикрни яна бир бор тасдиқлади.

Амир Хусрав жуда ёшлигидан шеъриятга ихлосманд бўлиб, шеър ёзишни машқ кила бошлаган. Бу ҳакда унинг ўзи «Ғурратул камол» девонида

«...тиш тушадиган болалик чоғларимда шеър айттардим ва оғзимдан гавҳар томарди» деса, илк девони «Тухфатус сиғар»нинг дебочасида «...отам ўқиш учун мактабга юборди ва мен коғияни тақрорлардим, устод Саъдиддин Муҳаммад... хатгот ҳусниҳат ўргатарди, мен ҳусниҳат ўрнига байт ёзардим... Натижада болалик чоғларимда катталар таажжубда қоладиган шеър ва ғазал ижод килардим...» деб ёзади. Кунлардан бир кун шаҳар ҳокимининг ноиби Ҳожа ҳушнат Саъдиддин Муҳаммадни ўз уйига чакиртиради. Саъдиддин билан Ҳусрав ҳам бирга боради. Ҳожа Асилникида меҳмонлар орасида Ҳожа Изаддин ҳам ўтирас эди. Саъдиддин шогирди Амир Ҳусравни ўтирганларга танишириб, шеърият муҳлиси эканлиги ва яхши шеър ўқишигини айтади.

Ҳожа Изаддин қоғияланмаган тўрт сўз бериб шундан тўртлик яратишни талаб этади. Булар мўй, уруғ, ўқ, қовун сўзлари эди.

Ўтирганлар хузурида Ҳусрав шундай рубоий битади:

*Икки зулғин ҳар мўйида бу ҳуши санам,
Юзлаб анбар ургуниң қилмишидир зам.
Ўқдай тўғри дея билма дилин чунки
Қовун каби тиши унинг ичидагисам.*

Барча бунга оғаринлар ўқийди.

Дарҳакикат, бадиҳа билан айтилган бу рубоий ёш Ҳусравнинг юксак шоирилик маҳоратидан дарак берарди.

Ҳусрав Дехлавий илк асарларини «Султоний» таҳаллуси билан ёзи. Унинг бу таҳаллуси биринчи девони «Тухфатус сиғар»да кўплаб учрайди.

Амир Ҳусрав поэтик, тарихий ҳамда адабиётшунослик ва музикага оид жуда кўп асарлар ёзган. Шоир асарларининг микдори ҳақида турлича фикрлар мавжуд. Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича «...фозиллар Амир Ҳусрав девонини йига олмаганлар... Султон Саид Бойсунғурхон Амир Ҳусравнинг шеърларини тўплашга жуда кўп уринган ва 120 минг байт ийккан. Бундан сўнг унинг девонида учрамаган ғазаллардан яна 200 байт

топған, шоир шеърларини йиғиши мушкул иш ва амалга ошмайдиган орзу эканлигини англаб бу ишни тарқ этган». У шоирнинг адабий мероси ҳакида яна давом этиб «...Амир Хусрав ўз рисолаларининг бирида «менинг шеърларим 500 минг байтдан камроқ, аммо 400 минг байтдан ортиқ» деганингини айтади. Абдурахмон Жомийнинг қайд килишича, Амир Хусрав 99 китоб таълиф этган. Эрон адабиётшуноси Бадиуззамон Хуресонийнинг ёзишича: «Шоирлардан ҳеч бири ўзидан кейин Амир Хусравчалик кўп шеър қолдирмаган».

Шоирнинг адабий мероси ҳакидаги бундай фикрларни бошка манбалардан ҳам қўплаб учратамиз. Дарҳақиқат, Хусрав Дехлавий классик шарқ шеъриятининг деярли ҳамма жанрларида ижод килиб, улкан адабий мерос қолдирган.

Шоир асарларининг турли даврда кўчирилган қўлёзмаларини деярли дунёнинг барча йирик кутубхоналаридан топиш мумкин. Дадил айтиш мумкинки, Амир Хусрав асарлари нодир қўлёзмаларининг кўпчилиги ва қадимгилари собиқ Иттифоқ кутубхоналарida сақланмоқда.

Шоирнинг бой адабий меросида унинг лирик девонлари муҳим ўрин тутади. Хусравнинг лирик асарлари (қасида, ғазал, китъа, рубоий, таржеъбанд, луғз, муаммолари), асосан, 5 девонга тўпланган. Улар: «Тухфатус сифар» («Ёшлик тухфаси»), «Васатул хаёт» («Хаёт ўртаси»), «Фурратул камол» («Камолотнинг бошланиши»), «Бакияун нақия» («Сараларнинг сараси»), «Нихоятул камол» («Камолот чўққиси») номлари билан машхур.

Бу беш девонга йиғилган шеърлар шоирни моҳир лирик сифатида оламга машхур килди. Амир Хусрав лирикаси ажойиб образлар, ўхшатишлигарга жуда бой. У инсон қалбининг нозик хиссиётлари, ошик юрагининг дард-аламлари ва чукур эзгу ниятлари, орзу-умидлари ҳакида зўр маҳорат билан куйлади. Алишер Навоий Амир Хусравни Ҳофиз ва Жомийлар каби ғазал жанрининг тенги йўқ моҳир устодлари категорига киритган.

Амир Хусравнинг айниқса ишқни куйлашдаги маҳоратини юқори баҳолаган Навоий унинг ҳакида «Ишқ ахлининг покбозлари ва шавқу ниёз ахлининг назмтиroz ва афсонапардозлари мутакаддиминдин андоқким, назм бешасининг ғазанфари ва дарду ишқ оташкадасининг самандари ва завқу ҳол водисининг покриви Амир Хусрав Дехлавийдурким, пок нафас ва гуфтори, пок алфаз ва маонийлик ашъори ишқ ахли орасида фавғо ва важду ҳол анжумани фазосида алоло солибдур», дейди. Амир Хусравни Ҳофиз замонасигача бўлган лирик шеъриятнинг машҳур сиймоси ҳисоблайдилар.

Амир Хусрав эпик жанрда ҳам қалам тебратиб, қўргина достонлар яратди. Булар орасида: «Қиронус саъдайн» («Икки саодатли сайёранинг қўшилиши»), «Мифтоҳул футух» («Ғалабалар калиди»), («Ҳазоинул футух») («Ғалаба ҳазиналари»), «Дувалроний ва Хизрхон», «Нуҳ сепехр» («Тўқиз қават осмон») каби достонлари бор.

Бу достонларда шоирнинг ўз кўзи билан қўрган ва иштирок қилган тарихий воқеалар тасвирланади. Уларни мутахассислар «тарихий маснавийлар» деб юритадилар.

Шунингдек, Ғиёсиддин Тўғлук ва Насриддин Хусравхон ўртасидаги курашни тасвирловчи «Тўғлукнома» номли маснавий, «Тарихе Дехли» («Дехли тарихи»), «Эъжозе Хусравий» (Хусрав мўжизаси) ва бошка асарлар ҳам Амир Хусрав Дехлавий қаламига мансуб.

Амир Хусравнинг форс тилида ёзган асарлари оламжахон ва деярли барчasi яхши қўлёзмаларда сакланиб бизгача етиб келган. Аммо унинг Ҳиндистонда турли хинд элатлари орасида шуҳрат топишига сабаб унинг хинчча, хиндавий, урду тилида ижод этган асарлари, шеърлари, қўшиклари ва топишмоклари бўлди.

Шуниси қизиқки, бу асарлар китобат қилинган қўлёзмаларда эмас, балки ўтда ёнмас, сувда чўкмас китобларда - халқ дилида, кишилар ҳофизасида ардокланиб сакланиб ва то ҳозирги кунгача кишлоқ ва шаҳарларда, байрам ва сайилларда оғиздан тушмай куйланиб келмоқда.

Амир Хусравнинг ўзи «Гурратул камол» девонининг дебочасида «Туркийи Ҳиндустонам, хиндовий гўям чу об» («Мен Ҳиндистон турклариданмену хиндовийни сувдек ичамен»), дейди. Унинг онаси хинд бўлган.

Алишер Навоий «Мажолис-ун-нафоис» китобида Амир Хусрав Дехлавийнинг жуда нозик хаёл билан айтилган бир байти Ҳусайн Бойкаро мажлислиридан бирида баҳсга сабаб бўлганлиги ҳакида ёзади.

Жуда кўп тадқиқотчилар Амир Хусравни урду адабиёти асосчилиридан бири ҳисоблайдилар.

Амир Хусрав ҳам шеърият, ҳам мусикий илмида камолотга эришган ва унинг музикага оид уч тўплами бўлган. Амир Хусрав хинд ҳалқинииг бой фольклорини пухта билган ва шунинг учун мусикий илмида ажойиб муваффақиятларга молик бўла олган. У ўз қўшикларини кенг ҳалқ оммасига тушунарли бўлган жонли хинд (ёки хиндавий) тилида ёзган. Амир Хусравнинг қўшиклари ҳакида Жавоҳарлал Нехру «У йилнинг турли фасллари, ҳаёт ва унинг турли кўринишлари ҳакида, уйга келин тушиши, хижрон, ёмғир... тўғрисида куйлади. Бу қўшикларни ҳозир ҳам тез-тез куйлаб турадилар, уларни Шимолий ва Марказий Ҳиндистоннинг ҳар бир қишлоғи ва шаҳрида эшлиши мумкин. Уларни, масалан, ёғингарчилик бошланадиган кезларда ҳар бир қишлоқда манго ва липул дараҳтининг шохларига арғимчоқ солиб барча маҳаллий йигит-кизлар бу ерларга кўнгил очиш учун келган пайларида куйлайдилар... Хусравнинг қўшиқ ва топишмок-муаммолари, унга шуҳрат келтирди. Кейинчалик, унинг шуҳрати яна ҳам ўсишда давом этди. Мен олти юз йил илгари ёзилган ва шу кунгача ҳаммабоп бўлиб, ҳалқнинг меҳру муҳаббатига сазовор бўлган ҳамда хеч қандай матн ўзгаришисиз ижро этилиб келинаётган бундан бошқа қўшикларни билмайман», деб ёзади. Ҳинд олими Шибли Нуъмонийнинг ёзишича, Амир Хусрав музика илмининг машҳур билимдони Гопал Найак билан бўлган мусикий мусобақада голиб чиккан. Амир Хусрав хинд куйлари билан бир

қаторда форс тароналарини хам басталашда ажойиб маҳорат кўрсатиб, икки халқ музикасини ҳамоҳанг этган ва «янги олам» яратган.

Амир Хусрав Дехлавий - буюк ҳамсанавис шоир. Низомий Ганжавийга издошлик қилиб Хамса ёзи. Форс адабиётининг машхур билимдони Жомий таъбирича, Низомий «Хамса»сига бошқа хеч ким форс тилида Амир Хусравчалик яхши жавоб ёза олмаган.

Унинг «Хамса»си «Матлаъул анвор» («Ёритгичларнинг чиқиши»), «Ширин ва Хусрав», «Мажнун ва Лайли», «Оинаи Искандарий» («Искандар кўзгуси»), «Ҳашт беҳишт («Саккиз жаннат») асарларини ўз ичига олади.

Амир Хусрав «Хамса»сининг тили ширин, енгил, назокатли, тушунарли ва халқ дидига жуда яқин бўлганлиги учун хам у Шарқда жуда кенг таркалган, севиб ўқилган, унинг айрим достонларини урду тилига хам таржима қилганлар.

Амир Хусрав Дехлавий ижоди ҳамсачилик, тарихий достончилик ва ғазалчиликда Ўрта ва Яқин Шарқ халқлари адабиёти тараққиёти жараённида муҳим босқичлардан бири бўлди.

Маълумки, поэзия турлари орасида энг халқчил, энг одамохун, яъни энг гуманистик тур бу лирикадир. Бизнинг адабиётимиз тарихида асосий лирик шакл ғазалдир.

Ғазал халқдан кириб келиб, форс-тоҷик адабиётининг энг йирик классиги Рӯдакий ижодиётидаёқ шакллана бошлаган эди. Аммо у даврда хали инсон дилининг энг азиз ва энг теран туйғуларини ифодаловчи бу шаклнинг мустакил жанр даражасига кўтарилишига тарихий шарт-шароит етилмаган эди. Бу шарт-шароит феодал давлати доирасида бўлса-да, шаҳарларнинг ривожланиши, нисбатан озодрок бўлган шаҳар хунармандлар мағкурасининг поэзияга кириб келиши, халқ кўзғолонлари ва инсон шахсиятининг озодлиги учун кураш жараённида шаклланади. Адабиётимизда ғазал Хусрав Дехлавий билан деярли бир замонда яшаган Саъдий (1203-1291) ижодида вояга етиб, алоҳида жанр даражасига кўтарилиганлиги мусаллам

бўлган. Ҳофиз Шерозий (1300-1389), Камол Хўжандий ва Алишер Навоийлар ижодида эса ғазал янада юксакликка кўтарилиди.

Аммо Саъдийнинг кичик замондоши Ҳусрав Дехлавийнинг ғазал тараққиётидаги хизмати ҳам, фикримизча, Саъдий хизматидан кам эмас, ҳеч бўлмаганда у Саъдий билан Ҳофиз Шерозийлар орасида улар ижодини боғлаб турган занжирнинг мустахкам ҳалқасидир.

Алишер Навоий ўзининг ғазалчиликдаги салафлари ҳакида гапирганда Саъдий номини эмас, Ҳусрав Дехлавий номини келтириши ҳам бежиз бўлмаса керак.

Амир Ҳусрав асарларининг абадийлик сирини чукур инсонийлик ва юксак гуманизмдангина излаш, оддий инсоний туйғулар тили билан изоҳлаш керак, шоирнинг ўзи айтгандек:

*Бу эски оламда бир нарса бунёд
Айлагилки, ҳалқинг этсин сени ёд.
Кимнинг яхши номи қолса ёдгор,
Арзир бу дунёдан кетса баҳтиёр.*

Ш. Шомуҳамедов

Назорат учун савол ва топшериликлар:

1. Ҳусрав Дехлавий ҳаёти ва ижоди ҳакида нималарни биласиз?
2. Дехлавий ҳамсачилик ривожига қандай хисса қўшди?
3. Ҳусрав Дехлавийнинг девонлари ҳакида нималарни биласиз?
4. Ҳусрав Дехлавий асрларининг моҳияти, гояси нималардан иборат?

8-мавзу: Ҳофиз Шерозий

Маърузанинг максади:

- талабаларга Ҳофиз Шерозий хаёти ва ижоди ҳакида маълумот бериш;
- талабаларга Ҳофиз Шерозий лирикаси ҳакида тушунча бериш;
- Ҳофиз ғазалларининг гоявий-бадиий хусусиятларини ёритиш;
- шоирнинг ғазалчилик ривожидаги хизматларини белгилаш.

Кутиладиган натижалар:

- талабалар Ҳофиз Шерозий хаёти ва ижоди ҳакида маълумотга эга бўладилар;
- Ҳофиз Шерозий девони ва унинг жанрлар таркиби, ғазалларининг мавзу доираси ҳакида тушунчага эга бўладилар;
- Ҳофиз Шерозий ғазалларини ўқиб, катта бадиий завқ оладилар.

Кўргазмали куроллар:

«Ишк гавхари» девони, илмий-назарий адабиётлар, маърузалар матни

Режа:

1. Ҳофиз Шерозий хаёти ва фаолияти
2. Шоир «Девони» ва унда ғазалнинг ўрни
3. Ҳофиз ғазалиёти ва унинг мавзу доираси
4. Шоирнинг бадиий маҳорати

Таянч сўз ва иборалар:

Ҳофиз Шеърозий
Ҳофиз ғазалиёти
сўз сехргари
ҳақ ошиғи

май мавзуси

Шаркнинг Вольтери

Хожа Ҳофиз номи билан жаҳоний шуҳрат қозонган Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий 1326 йили Эроннинг Шероз шаҳрида туғилган. Шоирнинг отаси Баҳоуддин Муҳаммад асли исфаҳонлик бўлиб, кейинчалик Шерозга бориб, шу ерда муқим яшаб қолган. Козирунлик аёлга уйланиб, бazzозлик дўконида ишлаган. Ҳофизга берилган Хожа сифати шоирнинг айнан савдогарлар табакасига мансублигини билдиради. Унинг асл исми Муҳаммад, лақаби Шамсуддин, тахаллуси Ҳофиз. Лекин отаси ёш ўлиб, оила танг аҳволга тушиб колади. Унинг бадавлат савдогарлардан бўлмаганлигини шу далилнинг ўзи кўрсатиб турибди. Улар оиласда уч фарзанд бўлиб, икки акаси кун кўриш учун бошқа шаҳарларга иш қидириб кетади. Онаси билан қолган кичкингай Муқаммадни бир кишининг тарбиясига топширадилар. Ҳеч қанча ўтмай, у болани бокишдан бош тортади. Шундан кейин уни бир новвойга шогирдликка берадилар.

Ёш Муҳаммад ярим тундан то тонгга қадар нон учун хамиртуруш тайёрлар эди. У минг машаккат билан топган пулинин учга тақсимлаб, бир қисмини онаси билан ўзининг тириклилигига ишлатар, иккинчи қисмини таҳсил олишга сарфлар, учинчи қисмини бева-бечораларга ҳайру эҳсон қилар эди. Зехни ўткир бўлганлигидан тез орада фикҳ, ҳадис, араб тили ва адабиёти, куръон ва унинг тафсирини мукаммал ўзлаштиради. «Ҳофиз шеърлариши синчиклаб ўрганар эканмиз, унинг билим доираси никоятда кенглигини, шоирнинг ўша даврдаги кўп фанлардан жуда яхши хабардор эканлигини кўрамиз. У, хусусан, куръон кироатида маҳорати том ҳосил килиб, уни 14 усулда тилюват қилади. Бу хақда шоирнинг ўзи:

Ивҳат рагад ба фарёд, ар худ ба сони

Ҳофиз, қуръон зи бар бихони дар чордаг ривоят,

дейди.

Мазмуни: «Агар ишқинг Ҳофизга ўхшаб авжига етса, куръонни 14 усулда ёддан ўқийсан».

Ёш Мухаммад маърака-йигинларда куръонни, киссаҳонлик кечаларида ҳалқ китобларини ёқимли овозда ўқиб бериб, рўзгор тебратади. Шунинг учун ҳам уни Ҳофиз деб улуғлайдилар ва бу ном кейинчалик шоирнинг адабий тахаллусига айланниб кетади.

Ҳофиз моҳир хаттот ҳам бўлиб, тирикчилик учун турли китобларни кўчирган куръонни китобат килган. Шоир ҳусниҳатининг кўзгуси бўлган Амир Ҳусрав Дехлавий «Ҳамса»сининг бир нусхаси Ўзбекистон Республикасидаги Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти кулёзмалар фондида 2179-рақами билан сакланади. «Ҳамса»даги учта асар «Ҳусрав ва Ширин», «Искандарнома» ва «Ҳашт бихишт» Ҳофиз Шерозий кўли билан кўчирилган ва улардан ҳар бирийнинг охирида эса котиб ва кўчириш саналари берилган

Ҳофиз яшаган даврда Шероз Эроннинг илмий-маданий марказларидан бири эди. Саройдаги расмий адабий мухитдан ташқари, шаҳар хунармандларининг қиссаҳонлик ва шеърхонлик давралари ҳам машҳур эди. Ҳофизни тарбиялаган ва элга танитган ана шу давралар бўлади. Бўлажак шоир бу давраларда иштирок этар ва бальзан ўз ижодидан намуналар ўқир эди.

Лекин унинг шеърий машклари ҳали ҳомлиги ва қиёмига етмаганлигидан кўпинча танқидга учрар, шинавандаларнинг ҳазилмазахларига сабаб бўлар эди. Уни бальзан эрмак килиш учун бундай давраларга атай чақирғанлар. Бу тақдирлардан безган Мухаммад бир куни машҳур шайх ва шоир Бобо Кўхий қабрини зиёрат килиб, ўзининг баҳтидан ўқсиб-ўқсиб йиглаганича мозор бошида ухлаб қолади. Тушига бир нуроний зот кириб:

«Йўлга туш, сенга илм эшиги очилди», дейди. Ҳофиз кўзини очар экан, тилида куйидаги матлаъли ғазал айланади:

*Душ вацтм саҳар аз гусса најсотам доданд,
В-андар он зулмати шаб оби ҳаётам доданд* (235).

Мазмуни: «Кеча саҳар палласида мени қайғудан халос айладилар ва у зулмат тунида менга оби ҳаёт тутқаздилар».

Авлиё зиёратидан қайтар экан, йўлда яна шинавандалар йулиқадилар ва бирор-бир янги шеър ўқиб беришини сўрайдилар. Шоир ушбу ғазалини ўқир экан, ҳамма унга таҳсин ўқийди. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис тазкирасида маълумот беришича, Абулкосим Бобурнинг эътиборли аъёнларидан бўлган шоир Мавлоно Мухаммад Муаммоий Ҳофиз қабрини обод қилдирган. Кейин Эрон хукмдорларидан Каримхон Занд (1811) хозирги сағанани қурдирган.

Ҳофиз сағанасига ўрнатилган тошда уининг: «Мозорим устидан учар бўлсанг, ҳиммат иста, чунки у бутун жаҳон риндоларининг зиёратгохи бўлгусидир, маъносидаги байти битилган:

*Бар сари турбати мо чун гузари, ҳиммат хоҳ,
Ки зиёратгоҳи риндони жаҳон хогад буд* (261).

Агар Ҳофиз билан Шоғнабот исмли қизнинг муҳаббати тўғрисидаги ривоятлар ҳакиқат бўлса, у оила қуриб, икки ўғил курган: бири ёшлигига нобуд бўлган, Шоғнўймон исмли иккинчи ўғли Ҳиндистонда вафот этиб, Буронпурда дағн килинган. Хотини ҳам ёш ўлиб кетган. Шоир шеърларида бу жудоликлар ҳакиқати ишораларга дуч келамиз

Ҳофиз газаллари, аввало, жозибали ва ёқимли оҳангি билан ҳар қандай ўкувчини ўзига тортади. Кейин хассос ва исёнкор рухи билан унинг қалбини тўлқинлантиради. Ранг-баранг тимсолу ташбеҳлари, юксак бадиияти билан мафтун килади. Ниҳоят, кенг ва чукур маънолари билан аклини банд этади, қават-қават рамзу тимсоллар пардасига ўралгани билан изланиш ва тафаккур қилишга ундейди. Шоир шеърлари бир неча маъно кирраларга эга

бўлганлиги учун ҳам ҳар бир тоифа уни ўзича талқин этади, ўз мақсадига хизмат қилдиради. Чунончи, тасаввуф олимлари Ҳофизни илохий ишқ куйчиси сифатида ўргансалар, гарб ва Шўро адабиётшунослари, аксинча, уни бутунлигича дунёвий шоирга чикариб кўйган пайтлар бўлди. Аслида шоир ижодида илохийлик билан дунёвийлик ажойиб бир тарзда уйғунлашиб кетган. У еру қўкнинг яратувчиси бўлмиш Оллоҳни таъриф-тавсиф этган, унга бўлган хассос мухаббатини авж пардаларда тараннум айлаш билан бирга, Парвардигори оламнинг заминдаги халифаси инсонни ҳам унутмади, инсоний фазилатларни улуғлаб, кусурларни мазаммат этди: ҳалкнинг орзу-умидлари, дарду ҳасратларини, дунёниг букаламунлиги, чархнинг кажрафторлиги, замонанинг адолатсизлигини ёниб кўйлади. У висол ва ғижрон, яхшилик ва ёмонлик, тўғрилик ва эгрилик, донолик ва нодонлик, қувонч ва кайғу, дўстлик ва душманлик каби азалий ва абадий мавзуларни маҳорат билан қаламга олади Машхур хинд шоири ва мутафаккири Муқаммад Иқбол Ҳофизни буюк сеҳргар, деб атаган эди. Чиндан ҳам, дунё адабиётида сўзни Ҳофиздай минг бир маромда ўйнатган, сўзга минг бир маъно юклаган, сўзни минг бир сиру синоат пардасига ўраган яна бир шоирни топиш кийин. Шарқда ҳофизхонлик бежиз шуҳрат тутмаган. Ҳофиз девони мадрасаларда маҳсус дарсликлар каторида ўқитилган. Ҳофиз шеърлари табиийлиги, самимийлиги, хассос бир мухаббат ва юксак бадииятга йўғрилганлиги, мазмунан теран ва серқатламлиги, фалсафасининг қуюклиги, нозик ишораларга бойлиги, услубининг му-ракқаблиги учун ҳам унга «лисон ул-ғайб» («ғойибининг тили») сифатини берганлар. «Шоирлар раҳнамоси Ҳофиз Шерозийнинг аксар шеърлари латиф ва табиий, бальзилари эса равонлик ва ёркинликда мўъжиза чегарасида... Ҳофиз шеърларида сунъийликдан хеч асар бўлмагани учун «лисон ул-ғайб» лақабини бердилар, деб ёзади бу ҳақда Абдураҳмон Жомий. Чиндан ҳам, бандасининг бу қадар ҳар жиҳатдан мукаммал шеър ёза олишига кишининг ишонгиси келмайди. Бу Ҳофиз қалбига иниб, тилидан қайнаб чикқан илохий садолардир, дегингиз

келади. Шоир қалби илохий маънолар хазинаси, шоир тили унинг котиби, дегингиз келади.

Ҳофиз буюк бир ишқ ошиноси эди. Ошиқ қалбининг оташин хисларини газалларига тўкиб солди ва уларни ўқиган ўқувчиларнинг калбига ҳам ишқу муҳаббат ўтини солди.

Ҳофиз қалби оддий қалб эмас, балки бир оташкададир- Ҳофиз газаллари шунчаки ғазаллар эмас, ана шу оташкададан бу ёруғ дунё сари отилган учкунлардир. Ҳофиз газалларини ўқир экан, бағрингизга бир ўт туташгандай бўлиши бежиз эмас. Гўзалликка ошно бирор-бир қалб бу шеърият кошидан бефарқ ўтиб кетолмайди. Бу чашмадан ичиб, маст бўлмаган шеърият муҳлиси ҳали учрамаган.

Ҳофиз сўзнинг имкониятларидан алохида фойдаланган шоир. Унинг сехрли қаламидан тўкилган мисралар мўъжиза даражасида! Ҳофиз оддийликдан мўъжиза яратса олган шоир!

Ҳофиз содда ва самимий ёзади. Айни пайтда, теран ва ранг-баранг мазмунларни шеърлари қатига сингдириб юборади. Чуқур маъноларни гўзал ифодалашда уベンазир санъаткордир.

Ҳофиз шеъриятида санъаткорлик ниҳоятда юксак. У ташбеҳу тимсолларсиз бирор мисра тизмайди хисоб. Таносуби каломта қатъий риоя килади ўрнига тушмаган, жойини топмаган бирор сўз топмайсиз. Фикрларини тазод қарама-қарши қўйиш асосига куради. Халқ макол-маталлари, образли иборалардан маҳорат билан фойдаланади. Шоирнинг тили ўткир киноя-пичингни ҳадди аълосига етказади. Илхом санъати коса тагида нимкоса шоир шеърларининг етакчи хусусиятларидан. Лутф, муболаға санъатларини жуда ўрнига қўяди. Ҳусни матлаъ, ҳусни таълил, фахрия ва бошқа санъатларнинг ҳам гўзал ва етук намуналарини яратади. Шоир шеърларининг бадиияти унча-мунча мутахассиснинг ҳам ақлини шошириб қўяди. Ҳофиз Шерозий том маънодаги мутасаввуф шоир ва сўфиёна ғоялар тарғиботчисидир. Тасаввуф адабиётидаги сўфиёна истилоҳ-тимсолларни ўз ижодида энг кўп қўллаган ва уларга энг кўп маъно юклаган

яна бир шоир бўлмаса керак. Май, майхона, майфуруш, сокий, журъа, дурд, дурдкаш, кадах, хум, хумхона, маст, хумор, ринд, харобот, дайр, дайри муғон, пири муғон, суфий, мурид, еолик, толиб, талаб, шайх, пир, хонакоҳ., бут, бутхона, тарсо, тарсобача, зуннор, тариқат, маърифат, фақр, фано, фоний, сафол, футувват, самоъ, вараъ, уруж, хижоб, парда, жоми Жамшид, жоми жаҳоннамо, илм ул-яқин, шамъ ва парвона, азал ва абад, сафо, шоҳид, хубоб, хирқа, кулоҳ, мақом, адам, дарвеш, ориф, соҳибасрор, соҳибна.чар, соҳибкамол, истигно, важду ҳол каби тимсол-тушунчалар ва уларнинг маънодошлари шоир шеърларида фаол кўлланади. Лекин, Навоийнинг ёзишича, у ҳарчанд кўп илоҳий сирлар ва ҳақиқат маъноларини очик ва яширин ифода қилганига қарамай, ўзининг бирор-бир пирнинг этагини тутгани ёки бирор-бир тариқатга киргани маълум эмас. Ҳолбуки, унинг шеърлари сўфийлар қарашларига шунчалик мувофиқ тушганки, ҳеч бир шоир бу даражага кўтарила олмаган. Ҳожалар силсиласидан бўлган бир табаррук зот ҳатто агар киши сўфий бўлса, Ҳофиз девонидан яхшироғини тополмайди, деб лутф этган экан.

Бизнингча, у ўзининг эркин ва исёнкор фикрларини ифодалаш учун тасаввуфдан бир восита сифатида фойдаланган. Алишер Навоий ҳам «Махбуб ул-кулуб» асарида шоирларни уч гурухга: илоҳий ишкни куйлаган шоирлар, мажозий ишкни куйлаган шоирлар, илоҳий ва мажозий ишкни кўшиб куйлаган шоирларга ажратар экан, Ҳофизни кейинги тоифага мансуб, деб билиши бежиз эмас.

Ўз ижодида май ва у билан боғлик тимсоллардан ҳадди аълосида фойдалангани учун ҳам коғиз ринд ва майпараст сифатида машхур. Бу ҳақда унинг ўзи «бизнинг Ҳофизимиз азал бодасининг мастидир Ҳофиз азалдан ринду шоҳидбоз эди («Ки Ҳофиз аз азal ў ринд буду шоҳид-боз»), деб эътироф этади. «Ҳофиз ғазалларидағи ишқ-муҳаббат, май, риндлик мавзулари бир-бирини тақозо килади ва бир-бирини тўлдиради».

Маълумки, мумтоз адабиётда май ҳаётдан лаззатланиш ва илоҳий ишқ рамзи бўлиб келади. Май мавзуи ис-ломдан олдинги адабиётда ҳам мавжуд

бўлган. Бу мавзу Рўдакий ижодида ҳам мухим ўрин тутади. Кейин мутасаввиф шоирлар майга илохий мазмун бериб, унинг маъно доирасини кенгайтирдилар. Май Ҳофиз ижодида ўзининг авж нуктасига етди.

Муҳаммад Иқболнинг ёзишича, Ҳофиз тасаввуп таъсирида масти бехудликни тарғиб этган бўлса ҳам, ўзичин мусулмонга хос хушёр ҳаёт кечирган. Зеро, бир умр масти мустағрак юрган кишининг бундай санъат мўъжизаларини яратиши мумкин эмас.

Ҳофизнинг ҳакиқий лирик шоир экалигига менинг имоним комил, дейди у. Унинг шеъриятидан сўфиёна ҳакиқатларни излаш кейинги мушорихларнинг виждонига ҳавола. Албатта, Ҳофиз сукр ҳолатида бўлган ва шунга тарғиб қилган. «Май, «маст қилувчи ичимликлар» ҳам шу маънони билдиради.

Умар Хайём ижодида муайян бир тизимга айланган риндлик ва ҳаётсеварлик оҳанглари Ҳофиз ижодида янги босқичга кўтарилиди. Шоир газалларида Хайём рубоийларига, уларда ифодаланган фикр, ғоя, мазмун, образларга фавқулодда яқинликни кўрамиз. Хайём рубоийларида ифодалаган маъноларни Ҳофиз газалларида ривожлантиргандай. Албатта, Ҳофиз газаллари фалсафий жиҳатдан Хайём рубоийлари кадар теран ва серкирра эмас, лекин исёнкор руҳи ва ҳасос оҳангি билан бевосита Хайём анъаналарининг давомчисидай таассурот колдиради.

«XV асрга келиб, Ҳофиз Шерозий ижоди Шарқда жуда оммалашиб кетди. Бунда Ҳирот адабий мухитининг мухим роль ўйнаганлигини таъкидлаш керак. Ҳирот ҳукмдори Султон Ҳусайн Бойқаро мажлисларида, йигин ва мушоираларда, ҳофизхонликларда шоир ғазал ва рубоийлари, китъя ва таржибандлари, бошқа адибларнинг унга боғлаган назира ва муҳаммаслари кироат билан ўқилган, муносабат билдирилган. XVIII аср охири XIX аср бошларидан эътиборан Ҳофиз гарб дунёсини ҳам ўзига қаратди. У гарб илму адаб аҳлида Шарқ сўз санъатига нисбатан меҳру кизикиш уйғотди. Ҳусусан, 1812 йилда Йозеф фон Ҳаммор шоир девонини тўлалигича таржима килиб, немис тилида нашр эттиргач, Ҳофизнинг

шұхрати Германияда ортиб кетади. Уша пайтда Германияда Ҳофиз шеърлари үқилмайдиган, унинг ижоди хаётида баҳс юритилмайдиган бирор адабий үюшма ёки тұғаракни топиш кийин эди. Ҳофизга әрғашашиб ғылыман шеърлар күпайди, хатто немис адабиётида шарқона шаклдаги шеърлар, газаллар пайдо бўлди. Буюк Гёте «Гарбу Шарқ девони»ни яратди. Бу девон гарб адабиётига Шарқ рухини олиб кирди, Шероз булбулининг шұхратини янада ошириди. У Ҳофиз шеърлаларидан олган таассуротларини ифодалаб, жумладан, шундай деган эди: «Мен ақлдан озялман. Агар ғазалнависликка ўтиб, кўнглимга бир оз таскин бергудек бўлмасам, тўсатдан хаётимга кириб келган бу файриоддий шахсиятнинг ғаройиб таъсирини кўтара олмайман». «Шу тарика, Гёте янгича шеърий усуулга мурожаат қиласди. Бундай усуулни у Ҳофиздан қабул қиласди. Немис мутафаккири Ҳофизни «стилистик феномен» («ноёб услуга дахоси»), «мукаддас Ҳофиз» деб атайди. Гёте Ҳофизни «Шарқнинг Вольтер»и, деб билади. Шу сабабли у ҳам Ҳофиздай бўлишни орзу қиласди». Гёте ўзини Глотам, маъшукасини Зулайхо деб атаб, кўплаб шарқона шеърлар ижод қиласди. Бу шеърлар девоннинг «Муганнийнома», «Сокийнома», «Ҳофизнома», «Ҳикматнома», «Тафаккурнома», «Темурнома», «Ранжнома», «Ишқнома», «Форсийнома», «Тафсирнома», «Масалнома», «Хулднома» каби фаслларидан ўрин олган.

Улуғ немис файласуфи Гегель ҳам Ҳофиз ҳакида «гениал санъаткор, гўзал, лаззатли... айни чокда, исёнкор шеърлар муаллифи», деб ёзган эди.

«Инглиз шарқшунос олими Э. Броун ва немис шарқшунос олими Г. Эте Ҳофизни «Ҳамма замонларнинг энг катта ғазалгўй шоири бўлди ва шундай бўлиб қолади», деган бўлсалар, Ҳофизнинг таржимони Миссис Гертруда Белл Ҳофизни илк уйғониш даври итальян гуманист шоири А. Данте билан муқояса қиласди».

Умуман, гарбда Ҳофизни Гейне, Гёте, Вольтер, Байрон каби улуғ адиллар қаторида улуғлашган.

Рус адабиётида ҳам Ҳофиз катта шұхрат қозонди. Машхур рус шоири ва таржимони А. Фет Ҳофиз шеърлари таржимаси мұқаддимасида: «Бизнинг

шоиризиз билан, хатто, юзаки танишишнинг ўзи иккита катта ҳақиқатни англашга йўл очади: биринчидан, биз ўзимизнинг гарб адиллари ва мутафаккирларида кўриб хайратланадиган фазовий юксакликни инсоният аллақачон кашф этган; иккинчидан, кайси заминда ва қачон униб чиққанлигидан қатъи назар, ҳақиқий шеърият гуллари сўнмасдир...», деб ёзган эди. А.С.Пушкин Ҳофиз қаламга олган мавзулардан илҳомланиб, «Ҳофиздан» деган туркум шеърлар яратган. Улуғ рус шоири: «Саъдий ва Ҳофиз қалами яратган пинҳоний сирлардан хабардор бўлганумга кадар менинг шеърларимда ҳаётний жиҳатлар ва ҳаётсеварлик ҳиссиёти камрок кўринади», деган эди. М. Ю. Лермонтов, В. Жуковский, С. Есенин, П. Гнедич, М. Прахов, А. Майков, А. Михайлов, М. Кузьмин, В. Иванов, В. Брюсов каби рус шоиrlари ҳам Ҳофиз таъсирида ҳофизона оҳангларда шеърлар ёзганлар, улар ижодини юксак баҳолаганлар.

Ҳофиз Шерозий ўзбек ҳалки орасида ҳам қадимдан машхур булиб, Ҳўжа Ҳофиз деб улуғлаб келинган. Девони мадрасаларда ўқитилган, газаллари ҳофизхонлик кечаларини қизитган. Пекин асрлар мобайнида ёнмаён яшаб келган форсий ва туркий ҳалклар бир-бирларининг тилларини тушунгандар, Мадраса таҳсилини кўрган аждодларимизнинг форсий адабиётни ҳам хатм кила олганлари туфайли форсий шеърларни таржима қилишга эҳтиёж сезилмаган. Қолаверса, бу ҳалкларнинг маданияти ва санъати ягона тамойиллар, муштарак анъаналар асосида ривожланган, форсий ва туркий тиллардаги адабиёт ўзаро эгизак сўз санъати сифатида камол топган. Адабиётларимиз тарихида ҳам туркий, ҳам форсийда ижод қилган зуллисонайн шоирлар кўп ўтган.

Чоризмнинг Ўрта Осиёни босиб олиши билан бошланган туркий ва форсий ҳалкларнинг бир-биридан узоклашиш жараёни Октябрь тўнтариши натижасида янада тезлашди. Бу орада «эскичани билгандарнинг кўпи қатағон қилинди. Икки бор алифбо алмашди. Окибатда оддий ҳалқ тугул, зиёлилар ҳам форсий адабиётни таржимасиз тушунмайдиган ахволга тушиб қолдилар. Зуллисонайнлик анъанасику Ҳамза ва Айнийдан кейин деярли давом этмади.

Лекин адабий алоканинг янги тури бадиий таржима икки ҳалқа булиб майдонга чикди: ўтган асрнинг ўрталаридан бошлаб бизда форсий адабиётдан таржима ривожланди ва форсий сўз санъатининг катта кисми ўзбекчалаштирилди.

Ўзбек ўкувчилари Хофиз ижоди билан ўз тилларида 1958 йили илк марта танишдилар. Шу йили шоирнинг 82 ғазал, 40 рубоий, таржеъбанд ва сокийномасини ўз ичига олган тўплами таржима килиниб. нашр этилди. Хуршид, Муинзода, Чустий таржималаридан иборат мазкур тўплам ўкувчилар томонидан илик кутиб олинди, адабий жамоатчилик уни ижобий баҳолади. Чунки шоир газаллари анча муваффакиятли таржима қилинган, хусусан, таржималари гўзал ва хофизона чиқкан эди. Ўзбекистонда Хофиз Шерозий ғазаллари таржимаси хусусида сўз кетгудай бўлса, барчанинг кўз олдига дарҳол забардаст мутаржим, форсий адабиёт билимдони Хуршид келиши бежиз эмас. У Хофизнинг руҳига кириб, дилини англаб, услубига қалит топиб, шоирнинг оташнафас ғазалларини ўзбекча аслидагидай жаранглата олган. Шунинг учун ҳам гарчи Хофиз шеърлари таржимасига Муинзода, Чустий, Васфий, Шоислом Шомуҳамедов, Жуманиёз Жабборов, Эркин Вохидов, Жонибек кувнок, Мирзо Кенжабек, Сирожиддин Саййид, Олимжон Бўриев, Ошиқ Эркин, Эргаш Очилов каби кўплаб таржимонлар журъат этган бўлсалар-да, ҳеч ким бу борада Хуршидга ета олган эмас.

Таржиманинг таржима эканлиги билинмаса, ўкувчи уни ватан адабиёти намунаси каби ўқиса, мутаржим ўз зиммасидаги вазифани тўлиқ ва мукаммал бажарган ҳисобланади. Хофиз шеърлари таржимасида Хуршид ўз олдига худди шу вазифани қўйган ва кўп холларда бунга эришган ҳам. Чунончи, уйидаги мисраларни ўкир эканмиз. Хофизнинг ўзи ўзбекча ёзган, деб юборасиз.

Хофиз шеърлари таржимаси кейинчалик ҳам тўхтаб қолган эмас. Истеъодли шоирлар на таржимонлар М.Кенжабеков ва О.Бўриевлар шоирнинг бир неча ғазалларини таржима килдилар. Биз шоир рубоийларининг аруз вазnidай янги таржималарини амалга оширидик.

Якинда таниқли шоир О.Эркин бу рубоийларнинг бармок ўлчовида килингган янги таржималарини эълон қилди. Ушбу тўпламда мазкур таржималарнинг деярли барчасини қамраб олишга интилдик. Факат шоирнинг қатор ғазал ва рубоийлари қайта-қайта таржима килингганки, уларни танлаб олишга тұғри келди.

Халкимиз азалдан Ҳофиз билан Навоийни, Фузулий билан Бедилни тенг кўриб, баб-баравар мутолаа қилиб келган. Юртимизда айнан ҳофизхонлик, навоийхонлик, фузулийхонлик, бедилхонлик машхур бўлган. Форсий адабиётга муҳаббат ҳозир ҳам баланд. Факат энди бу адабиёт намуналарини таржима ёрдамида хатм қиласиз. Шундай экан, умид қиласизки, бу борада эришилган нуктада тўхтаб қолмаймиз: таржималар давом этади ва ҳар бир янги таржима улуг шоир ижод оламини кашф этишда янги боскич бўлаверади. Келгусида Ҳофиз асарларининг тўла ва мукаммал таржималарини амалга ошириб, жаҳон сўз санъатининг забардаст намояндадаридан бўлган бу улуг шоир шеъриятидан халкимизни чинакам маънода баҳраманд килишимиз лозим. Бугина эмас, Ҳофиз ғазалларига кўплаб шарҳлар ёзилганки, уларни ҳам таржима ва изохлар билан ўзбек тилида нашр этсак, бу нафакат Ҳофиз ижоди, балки умуман мумтоз Шарқ адабиётини тобора теранроқ англашимизга хизмат қиласи.

Назорат учун савол ва топшириклар:

1. Сайдий Шерозий ҳакида нималарни биласиз?
2. Унинг «Куллиёт»и ҳакида тушунча беринг.
3. «Куллиёт» кисмлари ҳакида нималарни биласиз?
4. Сайдий Шерозий яна қайси жанрларда ижод қилган?
5. «Бўстон» кандай характердаги асарлар сирасига киради?
6. «Гулистон» асаридаги хикоятлардан бирини сўзлаб беринг?

9-мавзу: Абдурахмон Жомий

Маъruzанинг максади:

- талабаларга Абдурахмон Жомий ҳаёти ва фаолияти ҳакида тушунча бериш;
- Абдураҳмон Жомий ва ижоди ҳакида маълумот бериш;
- Жомий ва Навоий ўртасидаги ижодий хамкорлик ҳакида билим бериш;
- Абдураҳмон Жомийнинг форс-тожик адабиёти ривожидаги ўрнини белгилаш;

Кутиладиган натижалар:

- талабалар Абдурахмон Жомий ҳаёти ва фаолияти ҳакида тушунча ҳосил киладилар;
- адид асарлари ҳакида билимга эга бўладилар;
- Абдураҳмон Жомий асарларидан эстетик тарбия оладилар.

Кўргазмали қуроллар:

Абдураҳмон Жомий асарлари, илмий-назарий адабиётлар, маърузалар матни, слайдлар

Режа:

1. Абдураҳмон Жомийнинг ҳаёти ва ижоди ҳакида маълумот берувчи манбалар
2. Шоирнинг ҳаёти ва фаолияти
3. Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий муносабатлари
4. Девонларнинг яратилиш тарихи
5. Жомийнинг «Ҳафт авранг» асари ва унинг таркиби
6. «Баҳористон» асари ва унинг ғоявий-бадиий хусусиятлари

Таянч иборалар:

- «Тухфатул-аброр»
- «Субхатул-аброр»
- «Силсилатуз заҳҳоб»
- «Миръотул хаёл»
- «Хирадномаи Искандарий»

Абдураҳмон Жомий Шоҳруҳ ҳукмдорлиги даврида - 1414 йил 7 ноябрда Нишопур яқинидаги Жом шаҳрида, руҳоний оиласида дунёга келди. Жомийнинг ота-боболари асли Даҳтдан бўлиб, Жомда туриб колишган. Бобоси Мавлоно Муҳаммад ва отаси Низомиддин Аҳмад сингари Абдураҳмон ҳам қўлига қалам олиб, шеър ёза бошлаган вактдан бошлаб ўз таваллуд топган шаҳри номини ўзига адабий тахаллус килиб олган (Баъзи олимларнинг фикрича, «Жом» сўзи «идиши» маъносида тасаввufий тушунчани ҳам билдиради. Шарқдаги адабий анъанага кўра адабий тахаллус кўп маъноли бўлиши маъкул кўрилган). У асосий умрини Хиротда ўтказди ва шу ерда машҳур шоир ва мутафаккир бўлиб етишди. Болалик ҷоғидаёқ Жомий зехнининг ўткирлиги билан ажralиб турган. Бошланғич маълумотни оғасидан олган. Оиланинг Хиротга кўчиши, отасининг бу ерда шайх ул-ислом мансабига тайинланиши Жомий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлади. Хиротда унинг ўкишига Ҳожа Алоуддин Али Самарқандий, Шаҳобиддин Муҳаммад Жожармий каби машҳур алломалар ўз хиссаларини қўшдилар. Натижада араб тили, илоҳиёт, тасаввuf, шеър коидалари, адабиёт тарихи ва бошқа фанларнинг асосларини жуда эрта ўзлаштира бошлади.

Жомий турли фанлар бўйича ўз таҳсилини Самарқандда ниҳоясига етказишини ихтиёр килар экан, Улугбек мадрасасида Улугбек, Козизода Румий, Али Қушчи каби алломаларнинг маърузаларини эшитиш шарафига муюссар бўлди. У фикрхшунос олим, араб тили, «Куръон», ҳадислар бўйича мутахассис Фазлуллоҳ Абуллайсдан ҳам кўп сабок олди. Хиротда Жомий

тасаввуф йўлига киришни, ўз билим ва фаолиятини шу йўлга, колаверса, ижодга, илм-фанга багишлашни афзал кўради.

Ёш Жомий Шайх Саъдиддин Кошгари билан яқинлашиб, унга кўл беради ва тез орада унинг ҳурматини қозонади. Жомий пирининг кизига уйланади. Саъдиддин Кошгари тасаввуда Муҳаммад Накшбанд сулукига мансуб эди.

1469 иили Султон Ҳусайн Бойкаро Ҳирот тахтига ўлтиради. Орадан кўп вакт ўтмай, 1476-1477 йиллар орасида у ўз дўсти ва вазири Алишер Навоий билан Жомийни ўзига пир ва устоз деб танийди. Бу Жомий ҳаёти ва фаолиятида катта воеа бўлди.

Жомий кундалик ҳаётда оддий, дарвишона яшаса ҳам, бирок шоҳ ва унга алоқадор кишиларнинг, хатто асарлари орқали таниган бошқа мамлакат подшоҳларининг унга муруввати катта эди. Шунинг учун у ўзига тушган даромадлар хисобига бир канча бинойи ҳайриялар, шу жумладан, Ҳиротда икки мадраса ва хонакоҳ, туғилган шаҳари - Жомда бир масжид куриш имконига эга бўлган. Унинг Шамсиддин Муҳаммад исмли укаси бўлиб, у катта табиб, олим ва созанда бўлиб етишгани маълум.

XV асрнинг иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий, илмий-маданий ва адабий ҳаётда юз берган ибратли ходисалардан бири Навоий - Жомий муносабатларидир. Бу икки буюк зот ижод соҳасида ҳалқпарварлик ва инсонпарварлик мавкеида туриш билан бирга ҳалқ, давлат ишларида инсоф ва адолатни ёклар эдилар. Жомийнинг «Нафахот ул-унс», «Лужжат ул-асрор», «Ашият ул-ламаот», «Рисолаи мусикий», «Рисолаи муаммо» каби бир канча асарлари Навоийнинг маслаҳати ва илтимоси билан ёзилган. Жомий ўз лирик шеърларини йигиб, Навоийнинг маслаҳати билан учта левон тузади ва девонларнинг биринчисига «Фотихат уш-ҷабоб», иккинчисига «Воситат ул-икд») учинчисига «Хотимат ул-ҳаёт» деб ном қўяди.

1480 йилдан 1485 йилнинг охирига қадар Жомий ўзининг буюк «Ҳафт авранг»и таркибиға кирган достонларини яратишни устида иш олиб борди. Шарқ адабиётидаги ҳамсачилик анъаналари асосида ёзилган бу достонлардан «Силсилат

уз-захаб», «Тухфат ул-аҳрор», «Суҳбат ул-аброр» ғоявий-тематик жиҳатдан фалсафий-аҳлоказий йўналишда, жанр эътибори билан панднома типида бўлиб, ўз даврининг энг долзарб масалаларига бағишланган эди. «Юсуф ва Зулайҳо», «Лайли ва Мажнун», «Саламон ва Абсол», «Хирадномаи Искандарий» достонларида эса шоир анъанавий сюжетларнинг янгича талкиниларини берди.

Жомий бир неча маротаба ҳаж килган, ҳаж сафари давомида Нишопур, Бастом, Домгон, қазвин, Ҳамадон, Карбало, Бағдод, Дамашқ, Ҳалаб, Табриз каби шаҳарларни кўрган, бу шаҳарларда юксак иззат-хурматга сазовор бўлган. Унинг шахсий мактубларидан маълум бўлишича, яқин дўсти Хожа Аҳрор таклифи билан Тошкентда ҳам бўлган ва улуғ мозоратларни зиёрат килган.

Абдураҳмон Жомий 1492 йили шамоллаш натижасида хасталаниб, 78 ёшида хаёт билан видолашган. Унинг дағн маросимини Навоий бошқариб, подшоҳ Ҳусайн Бойқаро эса мамлакатда бир йил мотам зълон қилди. Унга атаб кўпигина шоирлар, шу жумладан, Навоий ҳам кайгули марсиялар битди. Навоий марсиясида Жомий вафотининг тарихи «Кашфи асрори илоҳ» («Илоҳий сирлар кашфи») деган сўзлардан (хижрий 898, мелодий 1492 йил) чиқарилган эди.

Абдураҳмон Жомий ғоят сермаҳсул ижодкор бўлиб, ундан бизга адабиётнинг турли жанрларига, фан ва санъатнинг ранг-баранг соҳаларига оид бой мерос қолган. Жомий асарлари ўз даврида ёқ Ҳурросон ва Мовароуннаҳр доирасидагина эмас, бошка мамлакатларга ҳам кенг тарқалган эди. Баъзан кўшни мамлакат подшоҳлари, масалан, Султон Яъқуб унинг асарларини сўраб маҳсус элчилар юборган. Унинг асарлари ўз даврида ва ундан кейин ҳам кўп кўлёзма нусхаларда кўчирилган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида Жомий асарларининг XV-XVI асрларда кўчирилган ўнлаб кўлёзмаларини учратиш мумкин. Бундай кўлёзмалар Русия, Афғонистон, Эрон ва Оврўпо мамлакатларидаги бошка кўлёзма фондларида ҳам учрайди. Таниқли шарқшунос Е. Э. Бертельс «Жомий» монографиясида шоир

асарларининг Тошкент куллиёти (ЎзР ФА Бе-руний номидаги Шарқшунослик институти, кўлъэзма инв. №2122) асосида 52 асарининг номини келтиради.

Жомий асарларининг бир қисми диний ва фалсафий мазмунга эга бўлиб, уларда шоир Ислом дини ва Шарқ фалсафасининг бир катор масалаларини ўз карашиб талкин килади, тасаввуфнинг XV асрдаги энг йирик арбоби сифатида ўз фикр-мулоҳазаларини баён этади. Бунга унинг «Нақши фусус» («Маънолар накши»), «Шавоҳиди нубувва» («Пайғамбарликка далиллар»), «Шархи қасидайи «Тоия» («Радифда «то» ҳарфидан фойдаланиб ёзилган қасида шархи»), «Нак-ди нусус» («Матнни танқид»), «Шархи қасидайи «Хамрия» («Хам-рия» қасидаси шархи»), «Накшбандия таълимоти ҳакида рисола», «Воҳид» атамаси ҳакида рисола», «Зикр» шартлари ҳакида рисола», «Ҳаж қилиш йўллари ҳакида рисола», «Ашиот ул-ламаот» каби бир канча асарларини шу гурухга киритиш мумкин.

Жомий ўзининг мутасаввуфлик фаолиятида Баҳоуддин Накшбанд ғояларини шу сулукнинг иккинчи бир йирик намояндаси - Хожа Аҳрор Валий билан яқин муносабатда бўлган ҳолда янада ривожлантириди. Расман у ўзини кундалик ҳаётда «Маломатия» тариқатига мансуб деб хисобласа-да, асарларида улуғ Накшбандга ихлоси чексиз эди. Ўзининг «Лужжат ул-асрор» қасидасида сўфий хулқ-ахлоқи, инсон тарбияси ҳакида гап борганда таъмагарликни коралаб, қаноатли кишиларнинг олижанобликларини, уларнинг маънавий жиҳатдан подшоҳ ва вазирлардан ҳам устун эканликларини мадҳ этиб, куйидаги сатрларни биттан эди:

*Тоғеъон аз баҳри туъма пеши ҳар ҳас сар ниҳад,
Қонеъонро ханда бар шоҳу вазири кишвар аст.*

Мазмуни:

Таъмагирлар бир лукма учун бошини ҳасга қўйишга тайёр,
Қаноатлилар эса мамлакат шоҳи ва вазири устидан ҳам кула олади.

Шоир фикрича, инсон ҳалол ва пок яшаши, бунинг учун эса у бир касбга эга бўлиши, ўз меҳнати ҳисобига кун кўриши зарур:

*Марди косиб к-аз машаққат мекунад кафро дурушт,
Баҳри ноҳамворийи нафси дағал сұхонгар аст.*

Мазмуни:

Косиб одам меҳнат туфайли қўлини қавартаради, бу қўлдағи дағал эса нафс гидир-буудурини текисловчи раңдадир.

Жомийнинг тасаввуфга бўлган эътиқоди соф ва мукаммал бўлиб, у Худони ёргуғ нур кўринишида тасаввур этар эди. Шеърий асарларида эса Худони гўзал маъшука киёфасида тасвирлаган. Шу билан бирга унингчча, дунёдаги ҳамма нарсаларни Худо яраттан. Худо ўзи ҳам мингларча кўзгуда, турли киёфада ва кўринишда намоёндир.

Жомий «Нафаҳот ул-унс» асарини яратиш билан тасаввуф тарихини ўрганишга катта хисса қўшди. Унда 616 мутасаввуф ҳаёти ва фаолияти ҳакида маълумот берилган бўлиб, улардан 34 таси аёллардир. Жомий вафотидан кейин бу асарни Навоий маълум тўлдиришлар билан ўзбек тилига таржима қилиши бежиз эмас эди.

Жомийнинг «Рисолайи аруз», «Рисолайи муаммойи кабир», «Рисолайи муаммойи сағир», «Рисолайи муаммойи мутавассит», «Рисолайи муаммойи манзум», «Шархи байти Маснавий», «Шархи байти Хусрав», «Шархи руббиёт», «Рисолайи қофия» каби асарлари Шарқ адабиёти тарихини, унинг вазн, қофия ва шеър турлари билан боғлик назарий масалаларини ўрганишда ҳозирги кунга кадар ўз аҳамиятини йўқотмаган. Олимнинг факат муаммо ҳакида 4 та назарий қўлланма яратгани ёки улуғ салафлари асарларининг мураккаб бир байтини изоҳлаш, тасаввуфнинг бирон атамасини ёритиш учун маҳсус рисолалар ёзгани, унинг адабиёт тарихини ўрганишга жуда катта

аҳамият берганини, ўзи бу соҳаларнинг ҳақиқий донишманди бўлганини кўрсатади.

Бундан ташкири Жомий ўз даврининг энг буюк тилшуноси ҳам эди. У форс тили грамматикаси бўйича маҳсус шеърий ва насрой кўлланма ёзган. Араб тилини эса ўз она тилидек билган. У вактда араб тили машҳур хоразмлик тилшунос олим Ибн Ҳожибининг (1175-1249) «Ал-кофия» китоби бўйича ўрганиларди. Шоирнинг суюкли фарзанди Зиёвуддин араб тилини шу дарслик бўйича ўқир экан, дарсни ўзлаштиришда катта кийинчилик сезади. Шунда Жомий унинг ахволини тушуниб, 1492 йили, яъни умрининг охирларида «Ал-кофия»га маҳсус шарҳ ёзади. Шундан сўнг Ибн Ҳожибининг асари мактаб ва мадрасаларда шу шарҳ ёрдамида ўқитиладиган бўлади. Жомий «Шархи» эса «Шархи Мулло» номи билан шуҳрат қозонади.

Унинг аруз билан бир қаторда мусиқа назарияси ҳакида «Рисо-лайи мусиқий» асарини ёзиши шу давр маданий ҳаётида катта воеа бўлди. Жомий ўз рисоласида Абу Наср Форобийнинг кўп жилдлик «Мусиқа ҳакида катта китоб» асаридаги ғояларни янада ривожлантириди, мусикани товушларнинг ўзаро оҳангдошлиқ (таълиф) ва нооҳангдошлиқ (манофарат) нуктаи назаридан ўрганувчи, янги куй яратиш учун улар орасидаги оралиқ (озмина)ларни текширувчи фан деб характерлади. Мусиқа, унинг фикрича, инсонга энг юкори маънавий озиқ берадиган мукаммал гўзал товушлар ҳақидаги фандир. Бу фан инсонларга хизмат килиши, уларнинг ҳаётини безаши зарур.

XV аср адабий ҳаётида шеърий асарлар билан бир қаторда насрни ривожлантиришга ҳам аҳамият берилар эди. Шайх Саъдийнинг «Гулистон» номли машҳур ҳикоялар тўпламини ғоят севган ва уни «жаннатдан нишон, ҳашактикони ҳам анбаргадир жон» деб таърифлаган Жомий 1486-1487 йилларда шу асарга жавобан «Баҳористон» деган асарини яратди. Жамиятдаги турли табакалар ҳаётидан, тарихдан ҳикоя килувчи бу тўпламда биз жанр эътибори билан енгил, ёзилиш услуби ўзгача, тили ҳалқчил, сюjetи содда кўп ҳикояларни ўқишимиз мумкин. Ҳар бир ҳикоя катта тарбиявий аҳамиятга эга.

Масалан, куйидаги ҳикояда Искандарнинг мураккаб бир саволга ғоят оқилона жавоб берганини ва дўстлик, инсонийлик ғояларини улуглаганини кўрамиз:

«Искандардан:

- Сен шундай ёшлик ва навқиронлик чоғингда қандай қилиб бу давлату салтанатга эриша олдинг? – деб сўраганларида, у шундай жавоб берибди:

- Мен душманларимга хушмуомала бўлдим, токи адоват жилови йигилиб жонлансан; дўстларга садоқатда бўлдим, токи дўстлик мустаҳкамлансан».

«Бахористон»нинг 7-равзаси адабий тазкира характеристида бўлиб, унда Рӯдакий, Дакикий, Фирдавсий, Носир Хусрав, Низомий, Шайх Саъдий, Хофиз Шерозий, Камол Хўжандий, Хусрав Дехлавий каби машҳур форс-тоҷик шоир ва адиллари тўғрисида қимматли маълумотлар ҳамда уларнинг ҳаётидан олиб ёзилган ҳикоялар бор.

Лекин Жомий ижодининг энг катта қисмини, ҳеч шубҳасиз, унинг шеърияти ташкил этади. 1490 йилнинг бошида ўз шеърларқдан 3 та девон тузган бўлиб, бу девонлар 1805 ғазал ва бошқа шеър турларини ўз ичига олгандир. Бу девонлардаги деярли барча шеърлар шоирниш юксак истеъдодидан дарак беради. Навоий: «Жомийнинг йигитлию даврида илм олишга каттиқ эътибор берган бўлса-да, «аммо ҳеч: назм ойинидин холи эмас экандурлар», - деб ёзади «Хамсат ул-мутаҳайирин» асарида. У ўз мулоҳазаларини давом этгариб, улуғ шоир шеърларининг диний-тасаввуфий, мазмуни Аллоҳни таниш, билиш билан боғлиқ ҳақиқатни шоир мажозий йўл, услугуб билан, ўзини мажбур қилиб эмас, балки беихтиёр ифодалагани ҳакида ёзади.

Жомий шеърларида ҳам, бошқа кўп Шарқ мумтоз шоирлардаги каби ҳаёт, инсон гўзаллиги ва ички туйғу, эҳтиослари ўзининг табиий ифодасини топган ва шоир уларга тасаввуфий маъно берган. Жомий шеърий меросининг йирик тадқиқотчиси А. Афсаҳзод ҳам бу тўғрида: «Жомийдаги сўфиёна кайфият унинг ижодий йўлини энг ибтидосидан бошланган эди», - деб ёзганда тўла ҳак эди.

Жомий лирик шеъриятида реал ҳаёт билан тасаввуфий ҳаёлот шоирнинг ижодий фантазияси орқали бирлашиб кетган.

Шоир шеъриятидаги панд-насихат руҳидаги шеърлар кишиларни эзгуликка, ҳалол ва пок бўлишга, камтарликка, Аллоҳ томонидан берилган умрни яхши ишлар билан яшаб ўтказишга даъват этади. У ўз рубоийларининг бирида ёзади:

*Бўлайлик дил ҳаста ҳам сийналар чок,
Ҳаётда доимо пок бўлайлик, пок.
Хокистар бўлайлик ишнинг бошидан,
Чунки охири ҳам хок бўлурмиз, хок.*

(Ш. Шомуҳамедов таржимаси)

Ранг-бараг ҳаётий мавзуларда яратган бадиий юксак ва сержию шеърлар билан форсий адабиётни бойитган Жомий, Саъдий Шерозий, Амир Ҳусрав Дехлавий, Ҳожа Ҳофиз Шерозий каби сўз санъаткорлари сафидан муносиб ўрин олди.

Абдураҳмон Жомий ижодининг гултожи, шубҳасиз, унинг «Ҳафт авранг» деб номланган достонлар мажмуасидир. Бу достонларида Жомий форс-тожик адабиётида яратилган Низомий Гањавий (1141-1209) ва Амир Ҳусрав Дехлавийнинг (1253-1325) «Ҳамса»ларидаги энг яхши ғоявий ва адабий анъаналарни давом этириб, XV асрнинг ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётида мавжуд муаммоларга ўз муносабатини билдиришга ҳаракат килган.

Жомий ижодининг асосий кисми достондан иборат. «Ҳафт-авранг» (Етти тахт) асари ташкил қиласи. Жомий бир куни Навоий билан ҳамсачилик ҳақида сухбатлашгандан кейин «Ҳамса» ёзиш иштиёки кучаяди ва 5 достондан иборат «Ҳамса»ни ёзади.

1. «Тухфатул ахрор» (Нуронийлар тухфаси) (886 ҳижрий) 1481-1482 йиллар. Тасаввуфий руҳда ёзилган бу дидактик асар 20 сухбат-бобдан иборат. Ҳар бир бобда шу сухбатда илгари сурилган ахлоқий қоидани тасдикловчи масаллар берилган.

- «Сибҳатул-аброр» (Такводорлар тасбехи) (887 хижрий) 1482-1483 йиллар. Бу тасбех 40 иқд-дурдона, яъни 40 булимдан иборат. Бу асарда шоир мамлакатни идора килиш усуслари масаласига тўхтади. Шоҳларни адолатли бўлишга, инсофлиликка чакиради. Сўфийларнинг ўз кунини ўзи кўриши, бошқалар ҳисобига яшамаслиги, бойликка интилмаслиги ҳакида гапиради.
- «Юсуф ва Зулайҳо» (888 хижрий) 1483 йил.
- «Лайли ва Мажнун» (889 хижрий) 1484 йил. Жомий бу достонда Низомий ва Дехлавийлар изидан бордим, деб таъкидлайди. Шоир тасаввуф гояларини тарғиб қилиш ва достонга сўфиёна талқин беришга интилган.
- «Хирадномаи Искандарий» (Искандар хирадномаси) (890 хижрий) 1485 йил.

Жомий бу 5 достонни тутатгач, унга яна иккита достон кўшади ва уни «Хамса»си етти достондан иборат бўлиб, «Ҳафт-авранг» номини олади. Бу икки достон шоир хали «Хамса» ёзишга киришмасдан бурун (1472 йилда) ёзилган.

«Силсилатуз заххаб» (Олтин занжир) достонидир. Бунда тасаввуф гояларининг бир қатор чалкаш масалалари ҳакида сўз юритилади. 1485 йилда бу достонга яна бир дафтар кўшади. Бу дафтар сўфиёна ишқ, илохий муҳаббат ҳакидадир.

Иккинчиси эса (884 хижрий) 1479-1480 йилларда ёзилган «Саломон ва Ибсол» достонидир. Қадимги Юнон қиссаларидан олинган бу сюжетдан ҳам Жомий тасаввуф гояларини тарғиб қилиш учун фойдаланди. Аммо тасаввуф терминологиясидан бехабар оддий халқ уни ширингина ишқий қиссалар сифатида кабул килди.

Маснавийда олдинги «Хамса» достонлари вазнида яратилган бу достонлар Низомий ва Дехлавий асарларидан колишмаслигини таъкидлаб, Алишер Навоий кўйидаги байтларни ёзган эди:

*Ғазал дардуда сүзини, вах-вах, не дей!
Деса маснавий, Оллоҳ-Оллоҳ, не дей!
Агар назмдин борча услугуб анга,
Бори бир-биридин эрүр хүб анга,
Вале маснавий ўзга олам дурур,
Ки таъбига ҳоло мусаллам дурур.
Бүлүб жиславагар табыни құзгусида,
Ки сабт айлади «Хамса» ўтрусида,
Эрүр андин ортуқки, ўксук эмас,
Эл андин дер ортуқки, ўксук демас!*

Ижтимоий-сиёсий, фалсафий-ахлоқий масалаларда Жомий халқпарварлық ва инсонпарварлық, адолат ва инсоғ масалаларига, зулмни, золимларни коралашға кенг ўрин берди. Буни у, айникса, шохлар ҳакида гап борганда, қайта-қайта қаламга олди. Унингча, шох одил бұлса, халқ бехавф-бекетар яшайды.

Жомийнинг «Юсуф ва Зулайх», «Лайли ва Мажнун» достонларида ишк ва муҳаббат, дүстлик мавзулари янги илхом, янги шеърий ҳарорат билан ёритилған бўлиб, шу анъанавий сюжетта курилған достонлар орасида алоҳида ўрин тутади. «Лайли ва Мажнун»нинг кириш кисмидаги дүстликни, муҳаббатни улуғлаб шоир ёзади:

*Умид хазинасин калити ёрдид,
Хаётинг у бирла шод, баҳтиёрдид.
Вужудинг мақсуди недир гайри ёр?
Ёрсиз бу савдонинг не кераги бор?
Вужудинг топгунча бутқул инқироз,
Бирор қуш этолмас ёр каби парвоз.*

(О. Бўриев таржимаси)

Худди шу сатрлар давомида Жомий дўстликка мисол тарзида бир умрлик кадрдан дўсти Алишер Навоийни эслайди ва уни дўстлик боғидаги энг вафодор ва меҳрибон дўст сифатида шундай таъриф ва тавсиф этади:

*Дўстлик боғидаги маъсус хушкалом,
Вафо шохидадир Навоий мудом.
Гўзал сўзлар билан наво айлагай,
Озурда дилларни даво айлагай,
Бундан бошқа ишининг бўлмас адоси,
Жаҳонда дўстларнинг бўлмас адоси.*

Ўз даврида Жомий фақат Навоийнинг эмас, балки бутун ўзбек адабиётининг ҳам энг яқин дўсти эди. Навоий ёзишича, у туркӣ тилда шеър ёзмаса ҳам, аммо бу тилдаги асарларни яхши тушунар ва улар ҳакида ўз фикрини айта олар эди. Мавлоно Лутфий вафоти олдида ўзининг тугалланмай қолган:

*«Гар кори дили ошиқ бо кофири Чин афтад
Беҳ з-он ки ба бадхўйи бемехри чунин афтад», -*

деб аталадиган матлаъ билан бошланган ғазалини Жомий давом этгариб, тугатиб, ўз девонига киритсин, - деб васият қилган. Маълумки, Жомий бу илтимосни бажарган. У Ҳусайн Бойқаро ижодидан ҳам тўла хабардор эди. Айникса, унинг Навоий «Ҳамса»сига ўзининг «Хирадномаи Искандарий» достонида қуидаги баҳони бергани дикқатга сазовордир:

*Ба турки забон нақиёе омад ажаб,
Ки жсодудамонро бувад меҳри лаб.
Зи чарх оғаринҳо бар он килк зод,
Ки ин нақши матбу аз он килк зод.*

Мазмуни:

Туркий тилда шундай бир ажойиб накш (асар) пайдо бўлдики,
Унинг олдида хар кандай (сўз) сехргари оғзини очолмай қолди.
Фалақдан офаринлар ёғилсин (бу накшни чизган Навоий) қаламигаки,
Бу гўзал накш, ахир, ўша қаламнинг ишидир.

Будан ташкари, Жомийнинг насрый асарлари ҳам жуда кўп. «Миръотул хаёл» (Хаёл кўзгуси) тазкирасининг муаллифи Шерхон Лўдий Жомий асарларининг сонини 99 тага олиб боради. 1559 йилда ёзилган «Тухфаи Сомий» тазкирасида шоирнинг 45 асарининг номи, Бертельснинг «Жомий» монографиясида 52 асарининг рўйхати келтирилган. Улар орасида дидактик характердаги «Бахористон» асарининг ўрни алоҳидадир.

Жомий бу асарини ўғли Зиёвиддин Юсуфга атаб, унга ўқиш китоби сифатида (892 хижрий) 1486-1487 йилларда ёзолган. Бу асар 8 бобдан-равзадан иборат бўлиб, Саъдийнинг машҳур «Гулистон» асари услубида ёзилган.

1-равза тасаввуф шайхлари, авлиё ҳисобланган олимлар ҳақидаги хикматлардан иборат бўлиб, Жомий уларни ҳаётидан олинган ҳикоялар билан тасаввуф ғояларини тарғиб килади.

2-равза донишмандлар, файласуф ҳокимлар, тарихда ўтган давлат арбобларининг хикматли сўzlари, латиф иборалари келтирилади, улар ҳаётидан олинган воқеалар тасвири орқали жамият учун фойдали насиҳатномалар яратилади.

3-равза подшоҳлар зикрида бўлиб, унда шоир мамлакатда адолат ўрнатиш, раиятпарварлик ҳақидаги мазмундор ҳикоялар ва афористик шеърлар билан шоҳ ва ҳукмдорларга насиҳат килади.

4-равзадаги киссаларда сахийлик, олий химматлилик, мардлик, шижиоат, яхшилик ҳақида ҳикоя қилинади.

5-Равза ишқ-мухаббат ҳақида сўз боради.

6-Равзада ҳазил-мутоиба, ҳажвий ҳикоялар ва латифалар йигилган. Бу ҳикоялarda Жомий давлат маъмурларининг хиёнаткорлиги, муфти ва

кориларни риёкорлиги, табибнинг, нодонлиги, жохиллиги, бадавлат кишиларнинг хасислиги ва бошқалар устидан кулинади.

7-рavзада шеърият ва шоирлар ҳакида сўз боради. Бу боб ўзига хос тазкирадир. Бунда ўша давр адабиёти, шоирлари ҳакида хикматли манбаалар, уларнинг ижодидин намуналар келтиради.

8-рavза таълим-тарбия мазмунидаги, ибратли ва насиҳатомуз масалалардан иборат.

Абдураҳмон Жомий темурийлар даври илм-фани ва адабиётининг фахри, Шарқ шеъриягини янги юксакликка кўтарган сўз санъаткорларидан биридир. У бир неча асрдирки, Навоий билан ёнма-ён, ўзбек шоир ва адибларига ҳам устозлик килиб келмоқда ва доим шундай бўлиб қолади.

Назорат учун савол ва топшириклар:

1. Абдураҳмон Жомий ҳаёти ва ижоди ҳакида нималарни биласиз?
2. Абдураҳмон Жомий ва Навоий муносабатлари ҳакида сўзланг.
3. Абдураҳмон Жомийнинг «Сибҳатул-аброр» асарида нималарни баён этади?
4. Жомийнинг «Ҳафт авранг» асари нечта достондан иборат?

10-мавзу: XV аср ва XVI аср бошлари адабиётини ўрганиш манбалари

Маърузанинг максади:

- XV аср ва XVI аср бошларида адабий муҳит ҳакида тушунча бериш;
- ўша давр адабий муҳити ҳакида маълумот берувчи асарларга тавсиф бериш;
- XV аср ва XVI аср бошлари адабий муҳитини ўрганишда Навоий ва Жомий асарларининг ўрнини белгилаш.

Кутиладиган натижалар:

- талабалар XV аср ва XVI аср бошлари даври ва ўша даврдаги адиллар ҳакида етарлича билимга эга бўладилар;
- ўша давр адиллари ижоди билан танишадилар;
- ўша давр асарларини ўқиб, бадиий, эстетик тарбия оладилар.

Кўргазмали куроллар:

Шу даврда яратилган асарлар, маъruzалар матни,

Режа:

1. XV ва XVI аср бошлари адабиёти ҳакида маълумот берувчи фалсафий-ахлокий асарлар
2. Тазкиралар
3. Тарихий асарлар
4. Илмий асарлар

Таянч иборалар:

- тазкирачилик
«Баҳористон»
«Тазкиратуш-шуаро»
«Мажолисун-нафоис»
«Равзатус-сафо»
«Макоримул-ахлоқ»
«Равзатус-салотин»

XV асрнинг иккинчи ярмида ва XVI асрнинг авваллари ўзбек ва тожик халқлари маданий ҳаётида энг сермаҳсул бир давр хисобланади.

XV асрнинг иккинчи ярмига келиб ҳам ўзбек, ҳам форс-тожик тилидаги адабиётда катта сифат ўзгаришлари вужудга келган. Бу икки адабиётнинг икки даргаси - Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоийнинг шох

асарлари яратилди. Уларнинг раҳнамолигида тожик ҳамда ўзбек халқлари ўртасидан илм-фан, санъат ва адабиётнинг жанр ҳудудлари кенгайди.

«Баҳористон» Абдурахмон Жомий ижодида салмокли ўрин тутади. Асар 1477 йили ёзилган бўлиб, Абдурахмон Жомийнинг ахлокий-таълимий, тарбиявий-фалсафий фикрларини белгилашда қанчалик мухим бўлса, буюк адабнинг эстетик қарашларини, адабий танкидий нигоҳини ўрганишда ҳам катта материал берувчи манба сифатида кимматлидир.

Алишер Навоий, Хаёлий Бухорий ва Орифий Ҳиравийларни мустасно килганда, колган ижодкорлар ҳакида Абдурахмон Жомий жуда ихчам фикр юритади.

Жомий ва Навоий муносабатлари устида фикр юритган Эрон адабиётшуноси профессор Али Асгар Ҳикмат бу дўстликнииг юксак мұхабbat даражасига кўтариғанligини тўғри қайт килган эди.

Юкорида айтилганлардан хulosи шуки, Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон»и адабиёт назарияси, адабий танкидчилик тарихи ва шунингдек, форс-тожик адабиёти тарихи, унинг таракқиёт босқичларини тадқик ва таҳлил этишда қанчалик мухим манба ролини ўйнаса, ўзбек адабиёти, унинг ажралмас тармоғи навоийшунослик ҳамда ўзбек ва форс-тожик адабий алокалари босиб ўтган йўлни илмий ўрганишда ҳам шунчалик кимматли манба вазифасини адо этади.

«Тазкиратуш-шуаро». Давлатшоҳ ибн Бахтшоҳи Самарқандийнинг номи илм оламига кўпроқ «Тазкиратуш-шуаро» тазкираси орқали маълумдир.

«Тазкиратуш-шуаро» тазкираси дебоча, етти табакот ва хотимадан ташкил топади. Унда 151 шоир ҳакида маълумот берилган.

Давлатшоҳ Самарқандайнинг бу асари XV аср адабиётини тадқик этишда ғоят ишончли сарчашмалардан хисобланади.

«Тазкиратуш-шуаро»да шоирлар характеристикаси ўқувчини аник маълумотлар доирасига олиб киради.

XV асрнинг иккинчи ярми адабиётида Сухайлийнинг муносиб ўрни бор. У зуллисонайн шоир сифатида форс-тожик ва ўзбек тилларида асарлар ёзиб, икки халқ маънавий хазинасини бойитишга салмоқли улуш қўшди.

«Мажолисун-нафоис». XV аср адабий ҳаётини ўрганишда бой материал берувчи манбалардан бири. Улуг ўзбек шоири Алишер Навоийнинг бадиий ижод бобидаги тажрибалари, кузатиш ва йиккан адабий фактлари шу ноёб асарда умумлаштирилган.

Ўзбек, тожик адабиётшунослиги ва рус шаркшунослигига ёзилган қатор салмоқли ишларда «Мажолисун-нафоис»нинг илмий моҳияти ва киммати батафсил ёритилган.

Алишер Навоий қаламига мансуб мазкур асар ўзбек ва форс-тожик адабиётлари ўртасидаги ўзаро таъсир ҳамда адабий алоқа тарихини ёритиш учун ҳам бой материал бера олиши билан кимматлидир.

«Мажолисун-нафоис»нинг форсий таржималари. XVI асрга келиб «Мажолисун-нафоис»дан ўрганиш, унга издошлиқ килиш анъана тусини олди. Тазкирачилик (санъати) соҳасида Алишер Навоий традицияларини давом эттиришга киришганлар икки катта йўлдан бордилар.

Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» асарига бўлган қизикиш, бу асарни кенг таржима килиш мисолида ҳам кўринади. Фақатгина XVI асрнинг ўзида «Мажолисун-нафоис» форс тилига уч марта таржима килинди. Асарнинг биринчи таржимасини 1521-1522 Ҳиротда Фахрий бин Султон Мухаммад Амирий бажарди. Асарнинг иккинчи таржимаси 1522-1523 йилларда Истанбулда, учинчи таржимаси эса бирмунча кейинроқ 1006-1597-1598 йилларда Нишопурда Шох Али ибн Абдували томонидан нихоясига етказилди.

Тарихий асарларда адабий ҳаёт талқини. XV асрда илм-фаннынг бошқа соҳалари билан бирга тарихнавислик ҳам тараккий топди.

XV аср Ҳирот ижтимоий сиёсий географик ва маданий мухитини илмий асосда ўрганишда Муиниддин Мухаммад Исфизорийнинг «Равзатул-

жаннот-фи-авсофи мадинати Ҳирот» номли фактларга бой асари ҳам катта илмий мохият касб этади.

«Равзатул-жаннот-фи-авсофи Мадинати Ҳирот». Муҳаммад Исфизорийнинг мазкур асарида Ҳиротнинг тарихи, шунингдек, Ҳурросоннинг Нишонур, Балх, Тус, Машҳад, Марв, Газна каби шаҳарларининг сиёсий-маданий ҳаёти анчагина кенг ёритилади.

«Равзатул-жаннот»нинг муаллифи маданий ҳаётга тегишли фактларга алоҳида эътибор килади. «Равзатул-жаннот»нинг бир неча саҳифасида шоира Мехри ва шоир ҳамда давлат арбоби Шайхим Сухайлийларнинг номи тилга олинади. Муҳаммад Исфизорий асарнинг ҳар бир саҳифасида бу қаламкашлар хусусидаги янги-янги фикрларни ўргатга ташлайди. Уларнинг адабий меросидан намуналар кўчиради.

«Равзатус-сафо» буюк Алишер Навоийнинг моддий ва маънавий кўмаги заминида вужудга келган йирик ёдгорлик ҳисобланади. Муҳаммад Ховандшоҳ Мирхондинг «Равзатус-сафо» асарининг дебочасида кайд килишича, Алишер Навоий унга ижодий иш учун шарт-шароит ҳозирлаб бериш билан бирга, ёзилажак тарихий асарининг режасини чизиб, услугуб ва камраб олиши лозим бўлган йилларни ҳам кўрсатиб берган. «Равзатус-сафо»нинг еттинчи дафтарида нафакат тарихий воеалар, балки XV аср адабий ҳаёти ҳам анча батафсил ёритилган.

«Макоримул-ахлок». XV асрнинг иккинчи ярмидаги тарихнависликнинг ривожига Ғиёсиддин Хондамирнинг салмокли улуши кўшилди. У ўзининг «Макоримул-ахлок» «Дастурул-вузаро», «Маосирул-мулук», «Ҳабибус-сияр» каби асарлари билан шу йўлда хизмат килди.

«Хулосатул-ахбор» - 1498-1499 йилларда буюк Алишер Навоийнинг илтимосига кўра яратилган катта тарихий асардир. Мазкур асар мукаддима, ўн мақола ва хотимадан ташкил топади.

«Равзатус-сафо» асарининг ихчамлаштирилган конспекти деб аташ ҳам мумкин. Ушбу асарнинг учинчи мақоласи XV аср адабий ҳаётини ўрганишда, айникса, катта қизиқиш уйғотади.

«Ҳабиб ус-сияр» мукаддима, уч боб ва хотимадан ташкил топган асар бўлиб, уни Хондамир 1514-1523 йилларда ёзган ва 1528-1535 йиллар давомида Хиндистанда 2 марта жиддий таҳрирдан ўтказган.

«Равзатус-салотин». Фахрий Ҳиротийнинг мазкур асари Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис»и таъсирида яратилган. Шоирнинг бу асари дебоча, хотима ва етти бобдан ташкил топади.

Фахрий Ҳиротийнинг «Равзатус-салотин» асари XV аср форс-тожик ва ўзбек адабиётларини, хусусан, шу юз йилликдаги зуллисойн адабиётни, шу билан боғлик равишда ўша икки адабиёт ўртасидаги адабий ҳамкорлик тарихини ўрганишда зарурый сарчашмалардан биридир.

Илмий асарларда давр ҳаётининг талқини. XV аср адабиётининг материаллари шу даврда бунёдга келган бир қатор илмий асарларда ҳам ўз ифодасини топган. Бу даврда яратилган илмий асарларда адабиёт назариясининг маълум бир соҳасини ўша замон талаблари нуқтаи назардан ёритишга қаратилган.

Ана шу усул билан XV аср адабий ҳаёти манзаралари шу юз йилликда вужудга келган илмий асарларга ўз муҳрини босди, ёркин изини колдирган. Алишер Навоий «Мезонул-авzon» да ўзбек арузининг ўзига хос хусусиятлари устида баҳс юритиб, назарий умумлашмаларни ўртага ташлар экан, айтилган шу илмий хулосалар учун мисол тарикасида ўзининг ўзбек тилидаги адабий меросини Ҳўжа Исмат Бухорий ғазалидан ва ҳалқ оғзаки ижодидан намуналар келтиради.

«Муҳокаматул-лугатайн». Тилшуносликка доир назарий манба бўлмиш бу асар ўзбек тилшунослиги тарихи учун нақадар зарур ва муҳим бўлса, форс-тожик ва ўзбек адабиётлари тарихини илмий тадқик этишда ҳам шунчалик муҳим ва ишончли манба бўлиб хизмат килади.

Алишер Навоийнинг форс-тожик тилига бўлган хурмати ғоят баланд, мазкур адабиётга бўлган самимияти эса ундан ҳам юксакроқдир. Шунинг учун у ўзбек тили билан бирга форс-тожик тилида ҳам асарлар ёзди.

«Мұхокаматул-лугатайн»да Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий муносабатларини ўрганишга хизмат қылувчи материал зътиборга лойикдир.

«Бадоес-саное». XV асрда аruz, қофия ва муаммо каби шеърият унсурлари ҳамда жанрларга доир асарлар билан бир қаторда, поэтик санъатлар назариясига доир асарлар ҳам яратилған. «Бадоес-саное» Алишер Навоий маслаҳати билан бунёдга келған асар хисобланади.

Бу асар XV аср адабиётининг истеъоддли арббларидан бири Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайнин поэтик меросини ўрганишда мухим манба хисобланади.

«Аруз рисоласи». Захириддин Мұхаммад Бобурнинг «Аруз рисоласи» шеърий парчаларининг күплиги билан фарқ қиласы. З.М.Бобурнинг «Аруз рисоласи» ўзбек ва тожик адабиётлари тарихини ўрганишга мухим хисса күшади.

«Бобурнома» - бадиий, тарихий, мемуар асар сифатида адабиётшунос ва тарихчи, тильтунос ва этнограф, биолог ва географ ва яна бошқа бир қатор мутахассисларга кимматли материал бера олувчи бебаҳо хазинадир.

Бобур «Бобурнома»да ўнлаб қалам сохиблари хусусида кимматли материаллар кириктган, унинг бу ғоят шарафли иши туфайли XI асрнинг иккинчи ярмидаги адабий мухит ҳакида бой материал тұпланған.

«Бадоул-вақое» - XV асрнинг сүнгти чораги ва XVI асрнинг биринчи ярмида яшаб, фаолият күрсатған Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг қаламига мансуб асардир.

Абдурахмон Жомий асарлари.

XV аср форс-тожик адабиётининг улкан сиймоси Абдурахмон Жомий ўзининг «Нафақотул-унс», «Бахористон», «Субхатул-Ахрор», «Юсуф ва Зулайх», «Лайли ва Мажнун», «Хирадномаи Искандарий», «Фотихатуш - шабоб» каби асарларыда турли муносабатлар билан Алишер Навоий номини тилга олади.

Алишер Навоий асарлари. Алишер Навоийнинг бирон бир асари йўкки, унда у ижод этган адабий мухитнинг маълум бир хусусияти, унинг намояндалари номи зикр топмаган бўлсин. Ёхуд унинг ўлмас, «Хамса»си,

«Хазойинул-маоний», «Девони фоний» каби ўзбек ва форс-тожик тилидаги лирик асарлари, «Ҳамсатул-мутахайирин», «Маҳбубул-кулуб», «Ҳолоти Сайд Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Пахлавон Мухаммад», «Муншаот», «Бадоевул-бидоя» девонларнинг дебочаси, «Насойимул-муҳаббат» каби тарихий-прозаик асарлари ана шу фазилати билан ажралиб туради.

Хусайн Байқаро рисоласи. «Рисолаи Ҳусайн Бойқаро» асарида XV асрнинг иккинчи ярмидаги маданий ҳаёт ва унинг икки буюк арбоби Абдурахмон Жомий ҳамда Алишер Навоийларга доир жуда ажойиб маълумотлар берилади.

«Радоифул ашъор». Бу баёзнинг 1-14 варакларида Сайфий Бухорий газаллари алфавит сарасида тузилган баёзлар. Сўнгги асрларда тартиб берилган баёзларда хам XV аср адабиёти намуналари қўплаб учрайди.

Назорат учун савол ва топшириклар:

1. XV аср ва XVI асар бошлари адабиёти ҳакида нималарни биласиз?
2. Бу давр адабиётини ўрганишда қайси манбаларнинг ўрни муҳим?
3. «Равзатус-сафо» асари ҳакида нималарни биласиз?
4. Қандай тазкираларни биласиз?

11-мавзу: XV асрнинг 2-ярми ва XVI асрнинг бошлари

адабиётида зуллисонайнилик

Маъruzанинг максади:

- талабаларга XV асрнинг 2-ярми ва XVI асрнинг бошларидаги ижтимоий ҳаёт ҳакида тушунча бериш;
- XV асрнинг 2-ярми ва XVI асрнинг бошларидаги адабий муҳит билан таништириш;
- ўша даврдаги зуллисонайнилик анъанаси ҳакида тушунча бериш;
- зуллисонайнилик анъанасининг адабиётлар ривожига таъсири ҳакида билим бериш.

Кутиладиган натижалар:

- талабалар XV асрнинг 2-ярми ва XVI асрнинг бошлари даври адабиёти ва ўша даврдаги адиллар ҳақида билимга эга бўладилар;
- ўша давр адиллари ижоди билан танишадилар;
- ўша даврдаги зуллисонайнлик ҳақида тушунча оладилар;
- ўша давр асарларини ўқиб, бадиий, эстетик тарбия оладилар.

Кўргазмали куроллар:

Алишер Навоийнинг “Девони Фоний” асари, маъruzалар матни.

Режа:

1. Адабиётда зуллисонайнлик тарихи
2. Муламма – зуллисонайнлик тараққиётида ўзига хос босқич
3. Ўзбек адабиётида зуллисонайнлик анъанаси
4. Алишер Навоийнинг тожик тилидаги асарлари
5. Тожик ижодкорларининг ўзбек тилидаги шеърлари

Таянч иборалар:

зуллисонайнлик

муламма

зуллисонайнлик анъанаси

«Девони Фоний»

Зуллисонайнлик тарихи бадиий сўз санъатининг ўзи сингари қадимийдир. Бу традициянинг туғилиши ва тараққиёти халқлар ўртасидаги алоқу ва ҳамкорлик муносабатларининг пайдо бўлиш жараёнига бориб туташади. Халқлар, мамлакатлараро баҳамжиҳат муносабатлар, иқтисодий-сиёсий муомала, савдо-сотик ишлари канчалик кенг авж олса, маданий алоқаларнинг кўлами ҳам шунчалик кенгаяди, равнак топади. Шу билан

боғлик равишда тил, турмуш, адабиёт ва санъатда ижобий маънодаги янгиликлар кўпайиб боради. Эслатилган жараён жамият тараккиётининг барча боскичларида кўзга ташланади. Аммо ана ўша жараённинг содир бўлиши ҳамма ҳалклар тақдира ида бир хилда кечмайди. Масаланинг бу томони ижтимоий-сиёсий, тарихий-географик мухит билан изохланади. Яъни, ҳалқларнинг бир-бирига тулаш худудларида яшashi, кураш ва меҳнат тарзининг монандлиги, ижтимоий-тарихий шарт-шароитларнинг тақозоси сифатида ўзаро яқинлашиш жараёни бошланади ва давом этади.

Тил - дил таржимони. Дилда бори тил туфайли рўёбга чикади, нечача қалбларга йўл топиб яшайди, кишиларга завқ-шавқ ҳадя этади. Тилсиз шеърият ҳам, илм-фан, адабиёт ҳам бўлмайди. Фикрнинг ифодаланиш куроли - тил билишга бўлган кизикиш, бир неча тилда ижод килиш анъанаси анча олисдан бошланади ва у кўпчилик ҳалклар адабиётида учрайди. Мухими шундаки, зуллисонайнлик ҳодисасининг амал килишида тилларнинг генетик жихатдан бир-бирига яқин ва ё мутлако узоклиги ҳал килувчи роль ўйнамайди.

Зуллисонайнликнинг адабий анъанага айланиши билан боғлик тарзда унинг изохи лугат ва илмий рисолаларда кўрина бошлади. Масалан, «Навоий асарлари лугати»да ёзилади: «Зуллисонайнлик, арабча икки тил эгаси, икки тилни билувчи, икки тилда ижод қилувчи». «Тожик тилининг изохли лугати»да ҳам худди шундай фикр ўргатга ташланади. Поэтик санъатлар устида баҳс юритувчи асарларда «Зуллисонайн»лик шеърий усул сифатида талкин этилади.

Ўзбек адабиётида зуллисонайнлик. Туркигўй шоирларларнинг тожик тилида қалам тебратиши XV асрнинг иккинчи ва XVI асрнинг биринчи ярмида ҳам ўзбек-тожик ҳалклари дўстлигининг рамзи сифатида амал қилди. Бу хусусда Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис», Давлатшоҳ Самаркандининг «Тазкиратуш-шуаро», Захириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» сингари асарлари кимматли маълумотлар беради. Ўзбек адабий тилининг асосчиси Алишер Навоий ўз замонида туркий тилда вужудга

келган ҳар бир асарни алохидада синчковлик билан ўрганган. Унинг фаолиятида ҳаётга, атроф-мухитга, адабиёт оламига ҳакикаттүйлик кўзи билан қараш анъаналари биринчи ўринда туради. Улуг шоир табиатидаги ўша олижаноб фазилат зуллисонайнлик бобидаги маълумотларни тўплаш мисолида янада равшанлашади. «Мажолисун-нафоис» да зикри ўтган 459 санъаткордан 39 таси туркигўй ёки зуллисонайн ижодкорлар хисобланади.

Зуллисонайнлик шарқ ҳалқлари, хусусан, форс-тожик ва ўзбек адабиётларида қадимий анъаналарга эга поэтик санъатлардан хисобланади. Бу адабий ҳодиса шеърий усул сифатида бир байтнинг икки тилда ўқилишига асосланади. Зуллисонайнликнинг иккинчи кўриниши бир ижодкорнинг икки тилда асар ёзиши, анча кенг тарқалган анъанадир. Ўзбек адабиёти тарихида Хоразмийнинг «Мұхаббатнома»сида мустаҳкам шаклланган бу анъана адабиётнинг Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Садриддин Айний, Мухаммаджон Васфий сингари забардаст вакиллари ижодига қадар давом этиб келди. Икки тиллиликтиннинг бу шакли бир ижодкорнинг ўз адабий фаолияти давомида икки тилда қалам тебратиб асарлар яратиши, шу восита билан икки ҳалқ маданияти равнақига улуш кўшиши улар дўстлигини мустаҳкамлашга хизмат килиши билан аҳамиятлидир. Мумтоз адабиётда ана шундай шарафли баҳтга мушарраф бўлган табъ аҳларини «Зуллисонайн ижодкорлар» тарзида тилга олиш уларни юксак фазилатли шахслар сифатида ардоклаш ҳам анъана тусини олган. Замон тақозоси билан баҳамжиҳат ҳаёт туфайли кўпгина ўзбекча сўзлар форс-тожик тилига ва акси ўлароқ, форс-тожик сўзлари ўзбек тилига кириб, ўзлашган. Буларга Абу Али Ибн Сино ва Абу Райхон Беруний, Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий, Тошхўжа Асирий ва Муқимийларнинг устозу шогирдлиги, бамаслаҳат ижодий ҳамкорлиги кўшилиб бу икки ҳалқни янада яқинлаштириди. Форс-тожик адабиёти тарихини ўзбек адабиёти тарихидан ажратиб ўрганиш мумкин эмас, чунки ўзбек адабиёти ўз тараққиёти йўлида форс-тожик адабиётининг ҳаётбахш таъсирини хис этгани каби, ўз навбатида ўша адабиёт равнақи учун самарали таъсир ҳам кўрсатишга эришди. Хоразмий, Юсуф Амирий, Сайфи Сароий,

Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий сингари ўнлаб ўзбек қаламкашларининг ўз она тилилари билан бир каторда форс-тожик тилида, Давлатшоҳ Самаркандий, Ҳилолий, Биноий, Осафий, Восифий каби форс-тожик арбобларининг ўзбек тилида ижод килиши; Муҳаммад Солих, Амир Шайхим Суҳайлий сингари ўнлаб табъ соҳибларининг ҳар икки тилда бирдай қалам тебратиб, девонлар тартиб бериши бу адабиётлар ўргасида мустаҳкам мантиқ занжири борлигидан далолат беради. Юқоридагилардан қуйидаги хуносага келиш мумкин:

Зуллисонайнлик ўзбек ва тожик ҳалқларининг ҳамжиҳат хаёти жараёнида шаклланиб борган ва узок давом этган тарақкиёт босқичини бошидан кечирди. Дастреб түшни тилга қизиқиш, уни ўрганиш ва бадиий асарларнинг таъсирчанлигини ошириш мақсадида ўша тилга мансуб сўзларни қўллаш жараёнида зуллисонайнликнинг «ширу-шакар», «муламма» каби кўринишлар юзага келди. «Ширу-шакар» ва «муламма»нинг такомили эса тўла маънодаги зуллисонайн қалашкашларини – икки тилда оригинал асарлар яратувчи шоирларнинг балоғатга етишида кулай вазият ҳозирлади. XV асрнинг биринчи ярмидаёк «зуллисонайнлик», «шару-шакар», «муламма» поэтик санъатлари доирасидан чиқиб, ўзбек ва форс-тожик адабиётларининг мустакил соҳаси даражасига кўтарилиди. Бу ҳаётбахш соҳа эса форс-тожик ҳамда ўзбек адабиётлари ўргасидаги алока, ўзаро таъсирни янада мустаҳкамлашда етакчи аҳамиятга эга бўлди.

Адабиёт тарихидаги зуллисонайнлик анъанаси тайёр шаклда майдонга келган ҳодиса эмас. Шарқ ҳалқлари адабиёти тарихида амал қилиб келаётган муламмачилик поэтик санъатининг эволюцион ўсиш йўли ҳам ана шу фикрни ўртага ташлаш имконини беради. Муламма – Шарқ ҳалқлари адабиётида анча оммалашган адабий ҳодиса. Унинг вужудга келиши Ўрта Осиёда тиллараро курашларнинг кучайиши боскиччиларига тўғри келади. Зуллисонайнлик ва муламма асарлар яратиш йўлидаги илк уринишлар форс-тожик-араб, форс-тожик-араб-мўғул, араб-ўзбек, араб-ўзбек-мўғул формасида намоён бўлади. Илк муламмаларнинг излари киши номларидаёк

кўзга ташланади. Ўрта Осиё халқларининг номномаси кўздан кечирилар экан, ўша киши исмлари рўйхатида арабча, форсча-тожикча, мўғулча, юононча, грекча, лотинча ва яхудийча сўзларнинг атокли от вазифасида келганлиги маълум бўлади. Бундай фактлар гарчи кичик бўлиб кўринса-да, аслида унинг тагида катта хаётий ва тарихий ҳакикат ётади.

Муламма – шарқ халқлари адабиётида анча кенг оммалашган поэтик усууллардан бири бўлиб, унда қалам тебратиш ижодкордан биргина кичик лирик жанрдаги асарнинг ўзида бир неча тил материалларидан фойдаланишни тақозо қиласди. Ҳозирга кадар вужудга келган муламмаларнинг арабча-форсча-тожикча, форсча-тожикча-ўзбекча, ўзбекча-арабча-мўғулча, ўзбекча-арабча, тожикча-ўзбекча, тожикча-русча, ўзбекча-русча, ўзбекча-русча-тожикча сўзлар коришмасидан яратилганлиги фикримизнинг исботи бўлиб хизмат қиласди. Муламма атамаси билан параллел тарзда шеърлар учун илмий ва бадиий адабиётларда «ширу-шакар», агар бу хусусиятга молик асарларда уч тилга оид сўзлар қатнашган бўлса, «шахду ширу-шакар» мавҳумлари ҳам кўлланилади.

Муламмада ижод этилган асарларнинг байтлар микдорини қатъий чеклаш қийин. Муламмалар байтлар микдори жиҳатидан турлича (энг кичиги 4 мисра ва энг каттаси 26 байт, ҳатто ундан ҳам кўп бўлиш мумкин) бўлади. Масалан,

Ширу шакардек бири бирлан қарин,

Ҳамсабақу ҳамнафасу ҳамнишин. (Ю. Амирий)

Рамузул – ишиқ конат мушкилам бил – акс ҳаллилҳо,

Ки он ёқути маҳчулут намояд ҳалли мушкилҳо. (А. Навоий)

Замонлар ўтиши билан муламмачиликнинг янги-янги шакллари вужудга келди. Масалан, Мавлоно Лутфийнинг

*Кўрдум сени, кетди гам, алминнатуллах,
Жон топди ҳаёт ушибу дам, алминнатуллах, -*

матлаи билан ибтидо топувчи газалида араб тиладан олинган «алминнатуллах» сўзи радиф вазифасида келиб шоир тасвиридаги психологик ҳолатнинг жонли, жозибали ва кутилгандай чиқишида хизмат килган.

Бутунги кунда анъанага кириб, кенг жамоатчилик томонидан расмана номлардай кабул килинувчи Алишер, Навоий, Бобур, Улугбек, Фурқат, Ойбек, Уйғун, Зулфия, Эркин сингари ўнлаб киши исмлари ана ўша ширин истакнинг маҳсули сифатида вужудга келган. Киши номлари рўйхатининг кун сайин бойиб боришида салмоқли таъсир кўрсатувчи иккинчи омил эса бадиий адабиётга боғланади. Ўзга таъбир билан айтганда, ҳаётнинг маълум пайтида шухрат қозонган у ёки бу бадиий асардаги ижобий типларнинг номига адашлар кўпаяди. Ана шу ҳодиса ўзининг узок тарихига эга.

Алишер Навоийнинг тожик тилидаги асарлари

Адабиётимиз тарихида Алишер Навоийнинг табаррук номи зуллисонайн ижодкор сифатида ҳам кадрлидир. Шоир бу шарафли унвонга бой маънавий мероси туфайли сазовор бўлди. У форс-тожик тилини пухта билибгина колмай, қадимий анъаналарга бой бу тилнинг имкониятларидан ҳам дурустгина хабардор эди. Буни улуғ адабнинг «Муҳокаматул-лугатайн» асари тўла тасдиқ этади. Айтиш керакки, Алишер Навоий форс-тожик тилини камситиш йўлидан бормайди. Фикримизча, тили бошқа-бошқа, аммо дили, феъл-атвори, урф-одати, қасб-кори, мавсум-маросими, турмуш тарзи, тақдир ва тарихи туташ бу икки ҳалкни Алишер Навоий тенг кўрган ва бирдай ардоклаган. Халқларимизнинг дўстлик тарихидан чукур хабардор бўлган улуғ ўзбек шоири ўша шаффоф биродарлик сахифаларига дод тушишини, хирадлашиб қолишини истамаган. Буни унинг илмий ва бадиий мероси тўла қувватлайди.

Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги асарлари мукаммал бир тўплам тусини олган. Адабиёт тарихида «Девони Фоний» номи остида маълум бўлган бу китобнинг мундарижаси хусусида муаллифнинг ўзи «Мухокаматул-лугатайн» асарида шундай мулоҳаза юритади: «Яна форсий ғазалиёт девони Ҳожа Ҳофиз тавридаким, жамиъ сухан адолар ва назм пийролар назарида мустаҳсан ва матбуъдур, тартиб берибманким, олти мингдан абъёти адади кўпрақдурки, кўпрак ул ҳазрат шеърига татаббуъ воқеъ бўлубтур». Кўчирилган парчадан, «Девони Фоний»нинг икки муҳим хусусияти аён бўлаётir. Булардан биринчиси, шу тўплам таркибидаги асарлар аксариятининг Ҳожа Ҳофиз Шерозий ғазалиётига татаббуъ килинганилиги ҳисобланади. Иккинчиси, тўпламга киритилган шеърлар миқдорининг олти минг байтдан зидроқ эканлигидир.

«Мухокаматул-лугатайн» асарининг Алишер Навоий форс-тожик тилидаги меросини ўрганишдаги муҳим манбалик роли яна шундаки, унда «Девони Фоний» тўпламининг нашрларига кирмай қолган анчагина қасидаларнинг номи тилга олиниб, матлалари келтирилади. Жумладан, «Насимул-хулд», «Рухул-кудс», «Айнул-ҳаёт», «Минҳожул-нажот», «Кувватул-кулуб» қасидалари ва тўрт қасидадан иборат «Фусули арбаа»нинг мундарижаси баён этилади. Шарқ классик шеъриягининг тўққиз жанрида яратилган бу мероснинг ҳажми «Мухокаматул-лугатайн»даги маълумотларга кўра, ўн икки минг мисрадан кўпроқдир.

Проф. Ҳамид Сулаймон Алишер Навоий асарлари ўн беш томлигига ёзган сўз бошисида «Девони Фоний»даги шеърларнинг умумий ҳажмини 6197 байт ёхуд 12394 мисра деб кўрсатади. Фикримизча, бу рақам ҳам тутал эмас. Чунки Ҳ. Сулаймон аниклаган редакцияда Алишер Навоий форсий қасидаларининг сони 7 деб кўрсатилади. Ҳолбуки, «Ситтаи зарурия» ва «Фусули арбаа» таркибида ўн қасида жойлаштирилган бўлиб, уларнинг умумий ҳажми икки минг мисрадан ошади. Кўринадики, юкоридаги рақамга уч қасиданинг мисралари кўшилмай қолган:

Айтилганлар хисобга олинадиган бўлса, Навоийнинг форс-тожик тилидаги асарлари ўн уч минг мисрага якинлашади. Аслида, шунча байтдан тузилган шеърий меросни яратишнинг ўзи бир умрни талаб килади, Иккинчидан, бундай салмокқа эга асарлар форс-тожик адабиёти равнақига кўшилган бебахо улушдир.

Форс-тожик адабиёти вакилларининг кардош тиллар, хусусан, ўзбек тилида қалам тебратиши ўз тарихига эга. Гарчи бу ходисанинг дастлабки элементлари форс-тожик адабиёти тарихий тараккиётининг XII-XIII асрларига тўғри келса-да, кенг ривож топиши XV асрнинг охири ва XVI аср бошларидан бошланади.

Тожик адабиётида ўзбек тилида ижод қилиш билан боғлик зуллисонайнликнинг бундай тус олиши қатор ижтимоий-сиёсий ва тарихий омиллар билан изоҳланади. XV асрнинг сўнгги чораги ва XVI аср ибтиносида ўзбек тилининг нуфузи янада кўтарилиб борди. Афғонистону Хиндистонда бобурийлар салтанатининг пайдо бўлиши билан айни пайтда бу ўлкаларда ҳам туркий тил тараккиёти учун қулай шарт-шароитлар хозирланди. Тарих майдонидаги бундай силжишлар туркий тилнинг ўзаро алоқа, муомала, муносабат функциясидаги ролини ошириш билан бирга, унга иккинчи она тилидай муносабатда бўлиш, табиат ва жамият воқеа-ҳодисалари уйғотган хис-хаяжон, туйғуларни бадиий ифодалашга бўлган ҳавас ва ружуни ҳам кучайтирди. Шу тариқа «икки тиллилик Навоийдан сўнг тожик адабиётида ҳам мустахкам ўрин олиб, қутлуг анъана сифатида давом эттирилди». Натижада XV асрнинг охири ва XVI аср бошларида яшаган Биноий, Восифий, Давлатшоҳ Самарқандий, Ҳилолий сингари талантли тожик шоирлари Алишер Навоийга эргашиб ўзбек тилида ҳам анчагина гўзал шеърлар, ғазаллар яратганлар.

XV асрнинг охири ва XVI аср бошларидаги тожик адабиётида зуллисонайнлик анъаналарига амал килган, ўз она тили қаторида баъзан ўзбекча шеърлар битган шоирлардан яна бири Камолиддин Бинойдир. Мавлоно Биноий муламмалари ва соғ ўзбек тилида ижод килинган шеърлари

билан икки тиљилик ривожига сезиларли улуш қўша олди. Маълумки, бу каламкашнинг хаёт йўли икки сулола салтанати йилларига тўғри келади. Шунинг учун ҳам у бирмунча нотинч ва укубатли хаёт манзараларини бошидан ўтказган. Гоҳ темурийлар ва гоҳ шайбонийлар даргохida паноҳ топган. Шоирнинг ана шундай дарбадар хаёти, кейинча, Шайбонийхон олдида нуфуз топиб, унга яқинлашуви билан боғлиқ тарзда унинг ўзбек тиљидаги шеърлари майдонга келган. Бироқ манбаларнинг гувоҳлик беришича, шоирнинг бу тиљдаги адабий мероси деярли кўп эмас. Бундан қатъи назар, Мавлоно Бинойнинг ўзбек тиљидаги тарқоқ асарлари ҳам унинг бу тиљни анчагина яхши билишидан дарак беради.

Бадриддин Ҳилолийнинг зуллisonайнилкка муносабати ўзгача йўналишни ташкил қиласди. Чунки у келиб чиқиши нуқтаи назаридан туркӣ қабилаларга мансуб бўлса-да, умри бўйи тожик тиљида дилбар асарлар ижод қилиб, тожик адабиётининг забардаст каламкашлари рўйхатидан жой олган. Алишер Навоий ҳам ўзининг «Мажолисун-нафоис» асарида Мавлоно Ҳилолий ҳақида мулоҳаза юритиб, унинг турк элидан эканлигини таъкидлагани ҳолда, тожик тиљидаги шеъридан парча кўчиради. У умри давомида тожик тиљида ижод килди ва форс-тожик адабиёти ривожига салмоқли хисса қўшди.

Шуниси характерлики, адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг воқе бўлишида қатор идеологик ва эстетик факторлар катнашади. Ана шундай ғоявий ва эстетик илдизи бўлган адабий алоқагина мустахкам, узоқ яшовчи ва айни замонда, чинакам ўзаро таъсир учун замин яратиш имконига эгадир. Бундай адабий алоқа ва ўзаро таъсир икки мамлакат, алоҳида олинган худуддаги адабиётлар учун фойда келтиради, уларда чинакам ижодий муҳитнинг ривожи, истиқбол уфқларининг кенгайиши, умуминсоний ғоялар билан суғорилган юксак маҳоратли асарларнинг вужудга келишида илхомбахш туртки бўлиб хизмат киласди.

Назорат учун савол ва топшириклар:

1. Зуллисонайылник анъаналари қачондан бошланди?
2. Зуллисонайылник тарихи ҳақида нималарни биласиз?
3. Алишер Навоий зуллисонайн шоир сифатида яратган девони кандай номланган?
4. Бадриддин Ҳилолий зуллисонайылник ривожига кандай хисса күшган?

МУНДАРИЖА

1.	Кириш. Курснинг максад ва вазифалари.....	3
2.	IX-XII асрларда форсий тилдаги адабиётнинг ривож топиши. Рӯдакий.....	6
3.	Абулқосим Фирдавсий ва шоҳноманавислик.....	14
4.	XI-XII асрлар форс-тожик адабиёти. Носир Хусрав, Умар Хайём.....	21
5.	Низомий Ганжавий ҳаёти ва фаолияти.....	30
6.	XIII-XIV асрлар форс-тожик адабиёти. Саъдий Шерозий.....	36
7.	Хусрав Дехлавий.....	44
8.	Хофиз Шерозий	55
9.	Абдурахмон Жомий.....	67
10.	XV аср ва XVI аср бошлари адабиётини ўрганиш манбалари.....	80
11.	XV асрнинг 2-ярми ва XVI асрнинг бошлари адабиётида зуллисонайнлик.....	87

